

בין תורה למדע, בין ישן לחדש: עיון בביאור שטיינזלץ על בבלי ברכות

אליהו פחימה ומיכל בראשר סיגל

הרב עדין אבן ישראל (שטיינזלץ) מוכר בעיקר בזכות מפעלי הביאור שכתב, ובראשם ביאורו לתלמוד. בשנת 1965 החל שטיינזלץ במפעל ביאור התלמוד הבבלי, במסגרת 'המכון לפרסומים תלמודיים ירושלים' - מה שהפך ברבות השנים ל'מכון שטיינזלץ'. על הכרך הראשון של הפירוש - הביאור למסכת ברכות - עמל שטיינזלץ כמעט לבדו במשך כשנתיים, והוא יצא לאור בשנת 1967. למיזם הביאור הצטרפו בהמשך כותבים נוספים, והוא הסתיים בשנת 2010, עת יצא לאור הכרך ה-44 והאחרון.¹

על אף חשיבות מפעלו של שטיינזלץ, בעולם המחקר כמעט ולא עסקו בפירושו לתלמוד באופן סדור,² כחלק ממיעוט העיסוק המחקרי בפרשנות המודרנית לתלמוד באופן כללי.

במאמר זה בחרנו להתמקד בבחינתם של היבטי צורה ותוכן שונים בביאור שטיינזלץ על מסכת ברכות,³ משום שבכתיבת הביאור על מסכת זו היה שטיינזלץ המחבר הכמעט-בלעדי, מה שהשתנה עם כתיבת שאר חלקי הביאור, כאשר נוספו לו מחברים נוספים לצידו. משום כך, התמקדות המחקר דווקא במסכת זו יכולה לדעתנו לייצג את מהות המפעל הפרשני כולו, וכן את מטרות מחברו.

במאמר זה נעמוד על מאפיינים שונים של ביאור שטיינזלץ למסכת ברכות, במספר היבטי צורה ותוכן: (א) נעמוד על הרקע ההיסטורי להופעתו של ביאור שטיינזלץ, תוך סקירתם של מפעלי הנגשה וביאור מודרניים מקבילים. על גבי סקירה זו, נבקש להציג את הביאור כמיזם ישראלי בעל צביון ממלכתי ומעין-רשמי, לצד תיאור הפולמוס שהתעורר אודותיו בקהלים שונים. (ב) נטען כי יש לראות את כתיבת הביאור כיישום אידיאולוגיית 'הידע הפתוח' של שטיינזלץ ופונקנשטיין, כפי שאלו הציגו בספרם 'הסוציולוגיה של הבערות'.⁴ (ג) נעמוד על מתודות פרשניות שונות בביאור שטיינזלץ

* מובאות מן המשנה והתלמוד הירושלמי מצוטטות על פי הנוסח המובא באתר 'מאגרים' - המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית.

1 עוד על שטיינזלץ, ראו: ברטוב זיגדון ושרצר, ריאיון.
2 ראו למשל: בר לבב, מחשבות; פוקס, לימוד בשטיינזלץ; אליאס, תלמוד; פלדמן, שטיינזלץ וניזנר, שטיינזלץ. בר לבב כתב על שטיינזלץ כנקודת מוצא לעיסוק בהנגשת טקסטים דומים; פוקס עסק בעיקר בחרם כנגד שטיינזלץ, אליאס וניזנר ניתחו את המבוא לתלמוד של שטיינזלץ ולא את הביאור עצמו, ופלדמן ערך ניתוח של תוכן הביאור - אך רק על סוגיה אחת ממסכת בבא מציעא.
3 מקור כל ההפניות לקמן מן המהדורה הראשונה (1967) על מסכת ברכות. ראו: שטיינזלץ, ביאור לבבלי ברכות.
4 פונקנשטיין ושטיינזלץ, הסוציולוגיה.

לתלמוד, ונצביע על הימצאותן בתווך שבין פירוש רש"י לתלמוד ו'בית הבחירה' למאירי. נדגים זאת גם באמצעות השוואה סינופטית. (ד) נסקור היבטים שונים בביאור, הממקמים אותו בתווך שבין יצירה מחקרית בסגנון ישראלי עכשווי, ובין חיבור תורני בלתי-מחקרי בסגנון מסורתי. (ה) נעסוק ביחס שבין אפולוגטיקה לתעוזה במסגרת הביאור, כפי שהוא בא לידי ביטוי במסגרת היחס לאישים בולטים בתלמוד.

א. מפעלי הנגשה וביאור מודרניים לתלמוד - רקע כללי

התלמוד הבבלי הוא טקסט קשה להבנה. לומדיו נדרשים לרכוש כלים פילולוגיים ולמדניים כדי להבין את תוכנו. מלבד המאמץ המחשבתי הנדרש להבנת מהלכי התלמוד המאופיינים במבנה ייחודי, אסוציאטיביות והפניות פנימיות, קיימים קשיים נוספים ללומד המודרני, בהיבטים תוכניים וצורניים: מונחים בלתי מובנים בארמית-בבלית ובשפות נוספות, ריאליה תלמודית בלתי מוכרת, הלכי חשיבה המרוחקים מתפיסתו של הלומד, צורך בהמשגה ובהפשטה ועוד. הדפוסים המקובלים, בדגש על דפוס וילנא, מקשים גם בהיעדר פיסוק וניקוד, שימוש באותיות 'כתב רש"י' ביצירות מפרשי ימי הביניים, קשיים חזותיים של דפוס בלתי נהיר, ועוד.

מפעלי ניקוד ופיסוק

כדי להנגיש את התלמוד לקהל קוראים רחב יותר, נכתבו מאז ראשית המאה ה-20 מספר חיבורים: בשנת 1906 התפרסמה בוילנה מהדורה מנוקדת למסכת גיטין, על ידי שני מדפיסים בשם רוזנקרנץ ושריפטצ'ר.⁵ המפעל יצא לאור ביוזמת שניים מן הבולטים ברבני התקופה: הרב אליהו דוד רבינוביץ' תאומים והרב חיים עוזר גרודז'ינסקי.

בסוף שנות הארבעים של המאה ה-20, יזם אליהו רובין את כינוסו של קונגרס עולמי, כדי שבו יוציאו המשתתפים לפועל מיזם של ניקוד ופיסוק התלמוד במהדורה חדשה, בשילוב איורים וביאורים קצרים.⁶ מפעל זה לא נחל הצלחה, ונגזו בלא כלום.

בשנת 1956 הוקמה חברת 'התלמוד המנוקד' בהכוונתו של הנשיא יצחק בן צבי, אשר הצליחה להוציא לאור ארבע מסכתות במהדורה חדשה, בהן עיקר החידוש היה ניקוד ופיסוק הטקסט.⁷ כמו כן הוכנסו למהדורה זו השמטות הצנוורה הנוצרית, ושולבו בשולי העמוד. פעילות החברה תמה כשנתיים מאוחר יותר.⁸

5 מסכת גיטין מן תלמוד בבלי, וילנא תרס"ז.

6 ראו בהרחבה: אבינרי, ראשיתו.

7 ראו עוד על הופעת מהדורה זו: ללא שם, מסכת ברכות.

8 במהלך השנים ראו אור עוד מהדורות המציגות עימוד חדש לתלמוד, תוך מטרה של יצירת מעין ביאור על ידי עצם ההנגשה הוויזואלית. למשל, על ידי הפרדה בין רכיביו השונים של הטקסט, הקורא מתרשם מההיגיון הפנימי שלו ומבחין בין קושיה לתירוץ, בין קטעי משנה לתלמוד, ועוד. ראו לגבי מפעל 'גמרא סדורה': מדן, כניסה.

מפעל ניקוד נוסף שהחל בשנת 1980 התבצע על ידי הרב יוסף הלוי עמאר, אשר ניקד בכתב ידו את כל מסכתות התלמוד הבבלי בדפוס וילנא, על פי מסורת ההגייה של יהודי צנעא שבתים⁹. מפעל ניקוד זה אף נתן ביטוי להבדלי ההגייה הקיימים אצל יהודי תימן בין החלקים בתלמוד הכתובים עברית, ובין החלקים שבו הכתובים ארמית. מפעל זה השתרע על פני שבעה כרכים, אשר יצאו לאור בהוצאה עצמית של המנקד.

מפעלי ביאור רבניים

בשנות ה־20 של המאה ה־20, היה זה הרב אברהם אליהו קפלן, אשר החל במיזם של כתיבת פירוש על התלמוד הבבלי. רציונל הפירוש היה לשלב את שיטת הלמדנות הליטאית עם עולם מחקר התלמוד. אמנם קפלן הספיק לכתוב רק את המבוא, אך לימים שטיינזלץ ציין את החיבור הזה כגורם ש"פתח את השער עבורו"¹⁰. בשנת 1952 איגד יעקב נחום אפשטיין כמה חוקרים, אשר הוציאו יחדיו ביאור ותרגום חדש לשלושת ה'בבות' בסדר נזיקין¹¹. המהדורה התאפיינה בבירור דקדקני-לשוני של נוסח הביאור והתרגום, מה שהקשה עליו להיות בשימוש פופולרי, עקב השפה המדעית הסבוכה בה נכתב. מאז ייסוד מפעלו של שטיינזלץ בשנת 1965, יצאו לאור במהלך השנים מספר מהדורות ביאור מודרניות נוספות לתלמוד הבבלי. מפעל בולט מעין זה הוא הביאור שיצא כ'מהדורת שוטנשטיין' בהוצאת 'ארטסקרול' מניו יורק.¹² המיזם הופיע לראשונה בשנת 1990 בארה"ב בשפה האנגלית, ולאחר מכן במהדורות מקבילות גם בעברית ובצרפתית. הפירוש מאופיין בהרחבה ניכרת של ביאור דברי התלמוד, תוך שילוב צמוד של עיון בדברי הראשונים וה'אחרונים' על הגמרא.

בין המפעלים הנוספים יש לציין את מפעל הביאור 'חברותא', אשר הופיע לראשונה בבני ברק בשנת 1996, והוצאתו לאור נסתיימה בשנת 2003.¹³

מיזם 'שיעורי היום' יצא לאור לראשונה בשנת 1997 על ידי הרב יחיאל מיכל זילבר על 13 ממסכתות התלמוד הבבלי, על מסכת שקלים מן הירושלמי, וכן על מסכת קינים - הנלמדת כחלק מסדר 'הדף היומי'.

- 9 על מסורות הניקוד (בדגש על זו התימנית) של התלמוד הבבלי, ועל מהדורת התלמוד המנוקד של עמאר, ראו: קארה, תלמוד בבלי. אדלשטיין, התלמוד, עמ' 2.
- 10 אפשטיין, תלמוד בבלי. המהדורה יצאה בשיתוף פעולה של ההוצאות 'דביר' ו'מסדה', על המסכתות: בבא קמא (תרגום ופירוש: עזרא ציון מלמד); בבא מציעא (תירגום ופירוש יחד: משה נחום צובל וחיים דימיטרובסקי) ובבא בתרא (תרגום ופירוש: שרגא אברמסון).
- 12 במימונו של הנדבן ג'רום שוטנשטיין. עורכים ראשיים למהדורה: הרבנים נתן שרמן ומאיר זלוטוביץ.
- 13 בביאור זה משולב ביאור על דברי הגמרא, תוך כדי ציטוט לשון התלמוד עצמו. לביאור זה נלוו הערות למדניות בשולי העמוד, בשילוב איורי המחשה במקומות שונים. ביצירה זו הקפידו היוצרים (באופן הדומה לאופן בו נהגו יוצרי מהדורת 'שוטנשטיין') להקדים לחלק המבואר צילום של דפי המסכת בדפוס 'וילנא' המקורי, כנראה מתוך שיקולים שמרניים. על ההתנגדות לשינוי דפוס וילנא בשל שיקולים אלו, ראו לקמן בחלק אודות הפולמוס על תלמוד שטיינזלץ.

בשנת 2005 יצא לאור לראשונה הכרך הראשון במהדורת 'מתיבתא' בהוצאת 'עוז והדר', כחלק משלל מפעלי הביאור וההדרה של הוצאה זו.¹⁴

בשנת 2006 הוציא מכון 'המאור' שבירושלים מהדורה מבוארת נוספת לתלמוד הבבלי, המשלבת גם היא הארות וחידושים נלווים, ומאופיינת בתמציתיות יחסית.¹⁵

מפעל ביאור נוסף הוא מיזם כרכי 'מאורות הדף היומי' של המכון הבני-ברקי בשם זה, אשר מלבד הוצאת התלמוד בהדפסה חדשה, שולבו בו באופן ספורדי ביאורים ועזרים שונים בסיימי הכרכים או כחומר נלווה להם, בשילוב איורים והמחשות ויזואליות. על מסכת שקלים מן התלמוד הירושלמי, הנלמדת גם היא כחלק ממחזור 'הדף היומי', נתחבר גם ביאור צמוד.

במיזם 'התלמוד המוקלט' של הרב שבתי סבתו, הוקלטו לראשונה שיעורים מבארים על כל מסכתות התלמוד הבבלי. בכך, יצר סבתו לראשונה פלטפורמה שאינה חומר כתוב, דרכה ניתן ללמוד תלמוד ללא עזרת מורה.

לסיכום, ניתן לומר כי קדמו לשטיינזלץ מספר יצירות של הנגשה ואף ביאור לדברי התלמוד.¹⁶ אולם, כפי שנראה, מפעלו הפרשני היה חלוצי ואב-טיפוס לביאורי התלמוד המודרניים האחרים, בהתחשב בהיקפו ובתוכנו השיטתיים.

מפעלי ביאור מחקריים

במסגרת העיסוק המחקרי בתלמוד, חוקרים יצרו מהדורות מדעיות על יחידות תוכן שלמות בו - כגון פרקים או מסכתות.¹⁷ גילויים של כתבי-יד שונים וחשיפת קטעים מן הגניזה הקהירית, תרמו גם הם לבירור חילופי הנוסח ולהצגתם באופן מדעי. אף על פי כן, כתיבתו של פירוש מחקרי סדור על מסכתות שלמות מן התלמוד הבבלי, טרם נעשתה. את תולדות הדפסת התלמוד מראשיתו ועד למאה ה-19 חקר נתן נטע רבינוביץ', ופרסם את ממצאיו במסגרת מאמרו על הדפסת התלמוד.¹⁸ רבינוביץ' סקר את השתלשלות הדפסתו של התלמוד בעיקר במערב אירופה, תוך ציון ההבדלים השונים בין המהדורות. המאמר נדפס גם כמבוא לסדרת ספריו 'דקדוקי סופרים', בהם סקר את חילופי הגרסאות בתלמוד בהשוואה לדפוסים ראשונים וכתבי יד עתיקים, ובפרט ביחס לכתב יד מינכן 95. עבודתו זו של רבינוביץ' נקטעה באופן טראגי עקב פטירתו, אך הושלמה במהלך השנים על ידי כותבים שונים.¹⁹ כאמור, על פרקים מן התלמוד נכתבו מספר ביאורים מחקריים. במסגרת פירושים אלו, החוקרים משלבים עיסוק פילולוגי בלשון התלמוד יחד עם היבטים

- 14 במהדורה זו ישנו ביאור נרחב אפילו עוד יותר מאשר במהדורת 'שוטנשטיין'. למהדורה זו צורפו גם עיונים וביאורים רבים, כגון ביאור לדברי רש"י על הגמרא, ביאור לדברי בעלי התוספות, ועוד.
- 15 המהדורה נקראה בתחילה בשם 'ש"ס לובלין', אך לאחר זמן התקבע שמה הנפוץ כמהדורת 'ושננתם'.
- 16 ראו סקירה נרחבת על יצירתם התורנית של רבנים מתקופת ה'אחרונים': ליכטנשטיין, אחרונים.
- 17 ראו למשל את המהדורה המדעית הראשונה על מסכת שלמה מן התלמוד: מלטר, תענית.
- 18 רבינוביץ', מאמר.
- 19 על השינויים בנוסחי דק"ס במהלך השנים ועל תולדות השלמת המפעל, ראו: פרידמן, כיצד מדקדקין.

מחקריים שונים כגון עמידה על משמעותם של היבטי העריכה וניתוח הריאליה התלמודית. בין החוקרים שעסקו בכך: שמא פרידמן ותלמידיו, במסגרת 'תלמוד האיגוד';²⁰ דוד הלבני, במסגרת סדרת ספריו 'מקורות ומסורות';²¹ ומהדורות מאוחרות יותר, כגון ביאורו של מרדכי סבתו לפרק השלישי ממסכת סנהדרין²² וביאורו של מנחם כהנא לפרק הרביעי ממסכת גיטין.²³ לקמן במאמר זה, נעסוק באפיון ביאורו של שטיינזלץ על הציור שבין ביאור רבני-מסורתי לביאור מחקרי.

ב. ביאור שטיינזלץ כיצירה ישראלית

בסוף הכרך על מסכת ברכות, לאחר מספר מילות התנצלות על חוסר היכולת שלו להודות לכל אלו שתרמו להוצאת המהדורה, שטיינזלץ פירט רשימת אישים שתרמו להופעתו, הן בסיוע כספי והן בתמיכה כללית. בין האישים נמנו נושאי תפקידים רשמיים במדינת ישראל כגון ראש הממשלה לוי אשכול, ויושב ראש הכנסת קדיש לוז:

"והתודה נתונה לתומכי אורייתא, ראש הממשלה מר לוי אשכול, ולידיד הנאמן על המפעל מראשיתו, יושב ראש הכנסת מר קדיש לוז, ולשאר חברי המועצה הציבורית והאגודה למען הוצאת תלמוד זה...."²⁴

מעורבותם של אישים אלו בייסוד המפעל, כמו גם פרס ישראל שהוענק לשטיינזלץ ברבות השנים על ביאורו לתלמוד, יש בהם בכדי לאפיין את תלמוד שטיינזלץ באור מעין-ממלכתי, המלמד על היותו של הביאור סוג של מיזם לאומי, ובמיוחד משום שמועטים הם הספרים התורניים אשר יצאו לאור בעידוד ותמיכה רשמית מסוג דומה.

על מנת לבאר את הרקע לדברים אלו, נתאר מעט מקורות-חייו של שטיינזלץ, ואת השתלשלות האירועים שהובילו לייסוד מפעל הביאור לתלמוד. שטיינזלץ נולד בירושלים ב-11.7.1937.²⁵ אביו היה מקורב לתנועה הקומוניסטית שפעלה בארץ ישראל עוד בטרם הקמת המדינה, אך השתייך גם לחוג תלמידיו של הלל צייטלין והיה מקורב לציונות. על אף צביונה החילוני של משפחתו, שטיינזלץ למד בשנות ילדותו בבתי ספר דתיים כגון

20 ראו פירוט נרחב על מהותו של מפעל זה, ועל היחידות מן התלמוד שכבר נתפרסמו במסגרתו: פרידמן, תלמוד האיגוד.

21 הלבני, מקורות ומסורות (דוגמא לכרך אחד מן הסדרה).

22 סבתו, סנהדרין.

23 כהנא, גיטין.

24 עמ' 309.

25 ראו בהרחבה אודות הביוגרפיה שלו: אתר מכון שטיינזלץ, אודות הרב. כמו כן ראו: ברטוב זיגדון ושרצר, ריאיון. עוד ראו: שלג, מי היה.

'מוריה' ו'מעלה',²⁶ וכן הושפע בכיוון זה משליח חב"ד במקום מגוריו - הרב אליעזרוב.²⁷ שטיינזלץ עזב את בית הספר התיכון בכיתה י', ונרשם ללימודים בישיבת 'תומכי תמימים ליובאוויטש', הנמצאת בעיר לוד. לאחר מכן למד גם בישיבות הליטאיות 'מיר' ו'תורת אמת' בירושלים, אך בכיתה י"ב שב לבית הספר התיכון כדי להשלים את בחינות הבגרות. לאחר שנות התיכון שב שטיינזלץ ללמוד בישיבת חב"ד, אך במקביל רכש גם השכלה אקדמית באוניברסיטה העברית, במקצועות כימיה ופיסיקה.²⁸ לשטיינזלץ הזדמן לראשונה ללמוד תלמוד על ידי אחד מידידיו של אביו, ולימים תיאר שטיינזלץ כי כששאל את אביו על עצם הצורך בלימוד כזה כבן למשפחה חילונית, הלה ענה לו: "מה שאתה תגדל להיות אני לא יודע, אבל במשפחה שלנו לא יהיה עם הארץ".²⁹

בשנות העשרים לחייו, שטיינזלץ התמנה למנהל בית הספר הצעיר ביותר בישראל, אותו הקים במושב גֵּית הַגְּדִי שבנגב יחד עם כמה משותפיו לדרך. את בית הספר ניהל במשך כשנתיים, אז עבר לירושלים כדי לשמש כמורה למתמטיקה בבתי ספר תיכוניים, במקביל לעבודה עיונית במוסד הרב קוק. באותה עת, שטיינזלץ לימד תלמוד בפורומים שונים - בעיקר חילוניים.³⁰ באחד מן המקומות הללו, קיבוץ דגניה ב', הכיר שטיינזלץ את יושב־ראש הכנסת דאז - קדיש לוז. לוז הפגיש את שטיינזלץ הצעיר עם נשיא המדינה שז"ר, אשר הציג אותו בעצמו גם בפני ראש הממשלה לוי אשכול. השניים התרשמו מהצעתו ללמד את התלמוד באופן המעניק יכולת הבנה של הסוגיה לתלמידים חדשים וותיקים כאחד.³¹

בשנת 1957 הלך לעולמו הרב אברהם חן, מנהיג בולט בזרם החב"די והציוני־דתי אשר נהג למסור שיעור קבוע בירושלים בתורת החסידות. באי השיעור ביקשו מתלמידו הצעיר עדין שטיינזלץ להחליפו (דבר שנמשך באופן רצוף במשך למעלה מחמישים שנה, עד להפסקתו בנסיבות רפואיות בשנת 2016).³² שמעו של שטיינזלץ הלך לפניו, ואל השיעור הגיעו גם אישים ידועי שם, כגון הסופרת מרים ילן־שטקליס והנשיא שז"ר, שנחשף ליכולות ההוראה של שטיינזלץ. הנשיא שז"ר אף קיים את השיעור במעונו הרשמי בתקופה מסוימת.³³

- 26 הקרבה לסבתו האדוקה יותר מבחינה דתית השפיעה גם כן על הנער, בעת שנרתמה לגדלו כשהוריו יצאו לשליחויות ציבוריות שונות. ברטוב זיגדון ושרצר, ריאיון, עמ' 13.
- 27 הרב דב בער אליעזרוב (במקור: "קזרנובסקי"), יליד חברון, כיהן גם כרב הרשמי של שכונת קטמון, ועסק במהלך חייו בשלל תפקידי הנהגה, רבנות ודיינות. ראו: שם, עמ' 16. אליעזרוב שימש בין היתר גם כ"רבם של האסירים". שם, עמ' 13. עוד מהמשפיעים על שטיינזלץ באותה תקופה היו הרבנים נחום ששונקין ושמואל אלעזר היילפרין, גם הם מקורבים לחסידות חב"ד.
- 28 שם, עמ' 4.
- 29 שם, עמ' 12.
- 30 קראוס, קפיצת הדרך.
- 31 שם.
- 32 שלג, מי היה.
- 33 שם.

בריאיאון שקיים ברבות השנים העיתונאי נפתלי קראוס עם שטיינזלץ, הוא תיאר את אופן ייסוד מפעל הביאור:

"פעם שאל קדיש לזו את שטיינזלץ: מדוע שלא תעלה את ההרצאות על הכתב ותוציא אותן לאור לתועלת הרבים? כך נזרע הרעיון של הש"ס המבואר. לוי אשכול התלהב, נוסד איגוד, ובראשו כל המי ומי של המדינה... במסיבת עיתונאים שנערכה בתל אביב ב־1964 בישרו אשכול ולזו על הקמתו של 'המכון לפרסומים תלמודיים ירושלים'".³⁴

על מפעליו השונים של שטיינזלץ הוענקו לו שלל פרסי הוקרה מגופים ציבוריים שונים.³⁵ כאמור, בין אותם פרסים היה גם פרס ישראל במדעי היהדות לשנת התשמ"ח על מיזם ביאורו לתלמוד, אשר ניתן לשטיינזלץ שלא בנוכחותו, דבר אשר גרר ביקורת ציבורית שקשרה בין היעדרות זו ובין העמדות האנטי־ציוניות של רבו של שטיינזלץ, הרבי מליובאוויטש.³⁶ שטיינזלץ שהה בזמן חלוקת הפרס בסדרת הרצאות בארה"ב, בסמיכות לרבו. מארגני הטקס, אשר חששו כי שטיינזלץ נעדר במכוון מהטקס כדי להימנע מקבלת פרס מהרשויות הציוניות במוצאי חג העצמאות, ניסו לאתרו בארצות הברית ולבקש ממנו לשוב ארצה לצורך קבלת הפרס, אך לשווא.

נראה כי בעוד שטיינזלץ לא קשר באופן ישיר בין יצירת המפעל ובין מוטיבציה ציונית ממלכתית, גורמים ישראליים רשמיים ראו במפעל כבר מתחילתו ביטוי למיזם ציוני - מה שהוליד את הפער שבא לידי ביטוי סביב חלוקת פרס ישראל: שטיינזלץ, תלמידו של האדמו"ר מחב"ד שמעולם לא ביקר במדינת ישראל ואף העביר עליה ביקורת, לא ראה במפעל זה מעשה ציוני באופן שבו גורמים ממלכתיים במדינת ישראל ראו אותו.

ג. ביאור שטיינזלץ כיישום אידיאולוגיית ה'ידע הפתוח'

בשנת 1987 ראתה אור בסדרת 'האוניברסיטה המשודרת' החוברת 'הסוציולוגיה של הבערות', אותה כתב שטיינזלץ יחד עם פרופ' עמוס פונקנשטיין מאוניברסיטת ת"א.³⁷ בחיבור זה סקרו המחברים את תולדותיה של הבערות ואת הניצול שלה על ידי גורמי כת. לטענתנו, יש ברעיונות המרכזיים בחוברת זו בכדי לשפוך אור על האידיאולוגיה של שטיינזלץ ברקע כתיבתו של הביאור לתלמוד.

הכותבים עמדו על המושגים 'ידע פתוח' ו'ידע סגור', כידע שהגישה אליו פתוחה לכל, וכידע שהגישה אליו חסומה.³⁸ לדבריהם, "הסימן המאפיין את הידע הסגור, אינו נעוץ בראש ובראשונה בהיותו מוגבל לקבוצה כזו או אחרת של אנשים, אלא בעיקר

34 קראוס, שם.

35 ראו: מכון שטיינזלץ, אודות הרב.

36 עוד על פרשייה זו ראו: זבולוני, רוגז.

37 פונקנשטיין ושטיינזלץ, שם.

38 עמ' 20.

בהיותו ידע שדרך מסירתו אינה שקופה".³⁹ אחת הדוגמאות הבולטות ל'ידע סגור' מן הסוג הזה הוא האופן שבו התלמוד במהדורתו המסורתית, הכוללת לשון ארמית ומלאה בז'רגון פנימי, מהווה מסמך בלתי-נגיש לחלק מקהל הקוראים, ואופן הלימוד בו מועבר כידע פנימי בתוך קבוצה סגורה.

הכותבים הציגו טענה מרחיבה וכוללנית שעל פיה האליטיזם במניעת הידע התיאולוגי מהקוראים הלא-משכילים מאפיין את הכנסייה הנוצרית, בשונה מן היהדות.⁴⁰ לדבריהם, זהו "מוטיב שהוא שולי מאוד ביהדות, אך חזק לאין שיעור בנצרות... הערצת הסנקטא סימפליסיטאס - ה'פשטות' או אפילו ה'בערות' הקדושה".⁴¹ בהמשך, הכותבים הציגו את היסטוריית 'הידע הפתוח' ביהדות לשיטתם.⁴² כך הכותבים תיארו את מרכזיות דמותו הספרותית של עזרא הסופר בעיני חז"ל כמי שאחראי על הנחלת 'הידע הפתוח', למשל על ידי ציון שורה של תקנות שקבע בנושא.⁴³ המחברים ראו גם בתיאור הדחתו של רבן גמליאל מהנשיאות ביטוי להעדפה מוצהרת של אידיאל 'הידע הפתוח', על פני אידיאל 'הידע הסגור'.⁴⁴

בחוברת זו, שטיינזלץ לא הציג את מפעל הביאור לתלמוד ככזה שיצא נגד שימור הידע. עם זאת, בכמה הזדמנויות אחרות אמר במפורש כי חיבר את הפירוש מתוך מאבק בהגמוניה של הידע התלמודי, . כך למשל בדבריו בריאיון:

"(שאלה) אולי היו כאלה שחשבו שעדיף לשמור את התלמוד גנוז ליודעי ח"ן? (תשובה) זה ודאי חלק מההרגשה שלי... מה שאני ניסיתי לעשות הוא להסיר את המחיצה... לרוב הקהל בישראל התלמוד הוא עולם סגור, נעול. בשביל שיהיה דיאלוג, הוא צריך להיות יותר ברור להם".⁴⁵

גם בריאיון עם העיתונאי יעקב אדלשטיין טען שטיינזלץ בעד ההתחדשות והריענון של העיסוק התלמודי: "גם אלה שחיים בעולמה של תורה מילדות, גם הם זקוקים לגישה חדשה שתרענן עליהם את הלימוד".⁴⁶ עוד בריאיון זה אמר שטיינזלץ כי במסגרת שאיפותיו בכתיבתו של הביאור, קיים גם הרצון לייתר את המורה - מוסר הידע הבלעדי. למעשה, בכך גילה שטיינזלץ כי ברצונו לבור את כוחם של המחזיקים הבלעדיים בידע התלמודי. שאיפה זו מנוגדת באופן קוטבי לשאיפה שמרנית המבססת את הסדר החברתי

39 עמ' 21.

40 עמ' 53.

41 עמ' 79.

42 עמ' 31.

43 עמ' 27. פונקנשטיין ושטיינזלץ לא התייחסו באופן היסטורי לעדויות שמוסרים חז"ל על דמותו של עזרא, אלא עסקו במרכזיות של דמותו הספרותית כמי שהנחילה את ערך 'הידע הפתוח' לכלל היהודי - כפי שזו משתקפת אצל חז"ל.

44 עמ' 33. הסיפור על הדחת רבן גמליאל מופיע בבבלי ברכות כז ע"ב - כח ע"א.

45 בר טוב זיגדון ושרצר, שם, עמ' 5 ו-19.

46 אדלשטיין, התלמוד.

שלה על ההיררכיה התורנית, מבוססת הידע.⁴⁷ כך בדבריו של שטיינזלץ: "המגמה היא שהאדם הבינוני יוכל לעיין בגמרא בלי עזרתו של מורה, שכן אדם זה לא יוכל להבין את הגמרא בלי עזרתו של מגיד שיעור".⁴⁸

אף בחיבורים נוספים של שטיינזלץ ניתן לראות את שאיפתו לסייע בתפוצה נרחבת ככל האפשר של התלמוד, כגון בספרו 'נתיב לתלמוד'.⁴⁹ ספר זה, אותו הוציא שטיינזלץ לאור יחד עם יניב מזומן, נועד לחשוף את התלמוד לקהלים חדשים. בספר לוקטו מספר סוגיות ממקומות שונים במהדורת שטיינזלץ, אותן בחר המחבר לקבץ תחת נושאים שונים, כגון דיני משפחה, סוגיות במשפט העברי, ועוד. בדומה לכך, אחד מספריו הפופולריים של שטיינזלץ הוא 'התלמוד לכל'.⁵⁰ בספר זה הכותב העניק רקע היסטורי ועיוני ללומד התלמוד המתחיל, על ידי ביאור מילות רקע ומושגים מרכזיים. גם בספר זה, כפי שעולה כבר מכותרתו, יישם שטיינזלץ הלכה למעשה את שאיפתו לביזור הידע התלמודי.⁵¹ בנוסף, בין השנים 2013-2018 יזם 'מכון שטיינזלץ' את קיומה של סדרת שיעורים בתלמוד בשם 'הסוגיה האהובה', שם העבירו מלומדים ומלומדות ממגוון הקשת החברתית והאינטלקטואלית הישראלית שיעורים בתלמוד על סוגיות שבחרו.⁵² כל אלו ממחישים את פועלו המעשי של שטיינזלץ להפצת לימוד התלמוד, תוך הסתייעות במוסרי ידע ממגוון קהלים וסגנונות.⁵³

לימוד תלמוד על ידי נשים

קהל היעד של לומדות התלמוד הוא דוגמא טובה לחשיבותו של פרויקט ביזור הידע הזה. נשים רבות שנמנעה מהן ההכשרה הנצרכת ללימוד התלמוד, התבטאו בשבחיו של המפעל אשר פרץ את מחסום הנגישות הגברי הבלעדי אל התלמוד. לדוגמא, הסופרת הישראלית-אמריקנית אילנה קורשן, אמרה כי הנגשתו של התלמוד על ידי שטיינזלץ יצר עבורה

- 47 ראו על שאיפה זו: בראון, מנהיגותו.
 48 אדלשטיין, התלמוד. ראו דוגמא לפולמוס במרשתת על קטע זה, במסגרת 'פורום אוצר החכמה': <https://did.li/9VrIw>. יש לציין גם את הכללתו של חלק מן הביאור (מסכת ברכות) בסדרת 'עם הספר' בהוצאת ידיעות אחרונות, כדוגמא נוספת לשאיפתו של שטיינזלץ להנגיש לכל את לימוד התלמוד.
 49 שטיינזלץ ומזומן, נתיב לתלמוד.
 50 שטיינזלץ, התלמוד לכל.
 51 ראו בהרחבה על שאיפתו זו של שטיינזלץ, בריאיון עימו על ההיבט האזוטרי באופן לימוד התלמוד: פורסטנברג, התלמוד.
 52 ראו: מכון שטיינזלץ, הסוגיה האהובה.
 53 ראו בהרחבה אצל אבינרי, ראשיתו; אדלשטיין, התלמוד. נדגיש כי מטרתו של שטיינזלץ להפיץ ולהנגיש את לימוד התלמוד לכלל הקהלים באה לידי ביטוי עוד מתחילתו של תהליך כתיבת הביאור, שכן שטיינזלץ העיד במפורש על מטרתו אלו כבר בסמוך לזמן הוצאתו לאור לראשונה.

חווית לימוד יהודית משמעותית, כאשר למדה תלמוד בעזרתו.⁵⁴ כך גם אצל חוקרת התלמוד רות קלדרון, אשר כתבה:

”צריך להגיד תודה לאין קץ לרב שטיינזלץ ולאנשיו שפתחו בפנינו את התלמוד. לולא נוצר תלמוד שטיינזלץ בזמן שבו גדלתי, לא הייתי יכולה ללמוד בכלל. ולא רק אני, כל בתי המדרש שלנו תלויים בזה... בכל פעם שהוא 'שחרר' עוד מסכת, למדנו אותה. הוא יצר אפשרות ללמוד תלמוד לא מתווך.”⁵⁵

שטיינזלץ עצמו גם תמך בלימוד תורה על ידי קהל יעד נשי, בדומה לתמיכה אותה הביע רבו, הרבי מליובאוויטש, ביחס לנושא זה.⁵⁶ בבמה אחרת, שטיינזלץ אף סיג את התוקף ההלכתי של האיסור על לימוד תורה לנשים, כפי שהוא בא לידי ביטוי דה־פקטו במהלך הדורות:

”בצד השקפה שאנו מוצאים אותה במאה הראשונה, והממריצה את האישה ללמוד תורה, מצויות השקפות כמו זו של רבי אליעזר הגדול, האומרת שמוטב שישרפו דברי תורה, ואל יימסרו בידי נשים...⁵⁷ מוכן שהגדרה זו לא הייתה קיימת כאיסור מוחלט לא בתקופת התנאים, ולא לאחר מכן.”⁵⁸

עם זאת, וחשוב מאוד לציין, ניתן לראות אצל שטיינזלץ גם ביטויים המגלים הסתייגות מובהקת ביחס ללימוד זה. ראשית, הוא הקפיד לציין שאינו פמיניסט, אף ששיעוריו משכו אליהם כמה ממנהיגות התנועה הפמיניסטית הדתית בראשיתה. כך אמר למשל בריאיון: “היו בזמנו באות לשיעורים שלי כמה מהפמיניסטיות הגדולות של אמריקה. אני מסתדר איתן, אף שאני בכלל איני פמיניסט.”⁵⁹ בנוסף, ביחס להזמנתו ללמד תורה בפורומים של קהל יעד נשי, כגון המדרשה לנשים ביישוב מגדל עוז, התבטא שטיינזלץ: “הייתי שם וזרקו אותי... ובצדק. שאלתי אותן: מה אתן יושבות פה? לאן זה מוליך? והן לא ידעו לענות לי תשובה טובה. אני לא יודע לאן זה מוליך, האם זה מוביל לכל מיני רבניות כמו ברוריה, או שזה מוליך לכל מיני 'ינטל'ים.”⁶⁰ במילים אחרות, בעוד שמפעל ההנגשה העצום של הרב שטיינזלץ סיפק לנשים, לראשונה, גישה חסרת מתווכים ובלתי אמצעית לטקסט התלמודי, הוא עצמו היה אמביוולנטי לגבי משמעות המהלך לקידום נשים בתוך החברה הדתית, ביחס למהפכה הפמיניסטית שקרתה בחייו.

54 קורשן, תלמוד. ראו: <https://did.li/V5iTY>.

55 פורסטנברג, שם, עמ' 13. זאת על אף הסתייגותה החלקית של קלדרון מאופן ביאורו. ראו שם.

56 ראו למשל: שמידע, דעת הרבי.

57 למקור הביטוי, ראו: ירושלמי סוטה טז ע"א.

58 פונקשטיין ושטיינזלץ, שם, עמ' 76.

59 ברטוב זיגדון ושרצר, ריאיון, עמ' 23.

60 שם, עמ' 23-24. 'ינטל' היא דמות ספרותית של בתו של 'מלמד' יהודי, המתחזה לגבר כדי ללמוד

בישיבה. ראו למקור הדמות: שבס זינגר, ינטל.

אם כך, בחוברת 'הסוציולוגיה של הבערות' (אשר אמנם נתחברה שנים לאחר יציאתו של הביאור לתלמוד) אפשר לזהות את המניעים האידיאולוגיים שעמדו ברקע כתיבתו של הביאור, ואת התשתית ההשקפתית שהביאה ליצירתו. חוברת זו, לצד דברים שאמר שטיינזלץ במספר הזדמנויות, מתארים את הרקע האידיאולוגי למפעלי ההנגשה אותם יצר.

ד. הפולמוס על תלמוד שטיינזלץ

בשונה מן האופן החיובי בו התקבל ביאור שטיינזלץ בקרב רוב הציבור, בקרב חלקים נרחבים מהציבור החרדי ספריו הוחרמו. יש אף שהורו לקבור את ספריו באדמה, ויצאו חוצץ כנגד המחבר וכנגד כלל ספריו בסדרת מודעות מחאה - 'פסקווילים'.⁶¹ ראש מחרימיו של שטיינזלץ בקרב הציבור החרדי-אשכנזי היה הרב אליעזר מנחם מן שך, מנהיג 'דגל התורה'. בהשפעתו של שך, ספריו של שטיינזלץ הודרו מהיכלי התורה החרדיים, מן הבתים הפרטיים ומבתי הכנסת. במסגרת מאמר שפורסם בעיתון 'יתד נאמן', עיתון הבית של מפלגת 'דגל התורה' הליטאית, נכתב בשמו כך:

"ומה כואב הלב לראות כבלע את הקודש, מאחד התחכם בעצת היתר לכתוב פירוש לגמרא, הנקרא 'התלמוד המבואר והמנוקד', ולהכניס פנימה ביאורים שונים, כאילו להקל על הלימוד של הגמרא. ובאמת שעל ידי לימוד זה סר כל זיק של קדושה ואמונה, שמעמיד הש"ס כספר חוקים וכחכמת הגויים רחמנא ליצלן, ופשוט שבדרך זו יגרם חס ושלום שכחת התורה".⁶²

על מנת להרחיב את היקף החרם, שך ניסה לפנות אל רבני העדה החרדית בירושלים כדי לשכנעם להצטרף אליו. באופן מפתיע, רבני 'העדה' לא ששו להצטרף אל קהל המחרימים, ובד"ץ העדה החרדית נמנע מלהכריע בסוגייה.⁶³ בשונה מעמיתיהם האשכנזים, תגובת הרבנים החרדים-ספרדים כלפי שטיינזלץ נעה בין ביקורת מסוייגת - לתמיכה. תיאור של הדברים ניתן למצוא בדברי הרב מאיר מאזוז, אשר התבטא באופן תקיף כנגד מחרימיו של שטיינזלץ. מאזוז שפך בדבריו גם אור על יחסו החיובי של הרב עובדיה יוסף לביאור שטיינזלץ, ואמר: "כל הרבנים חתמו על זה, חוץ מהרב עובדיה עליו השלום, שלא חתם. שאלתי: למה הרב לא חתם? אמרו לי: הרב לא רצה לחתום, הוא אמר: 'אני לא חותם, כי האדם הזה מזכה את הרבים'".⁶⁴ אחת מן הביקורות כנגד תלמוד שטיינזלץ נסבה סביב הטענה על כך שהשימוש במהדורתו תורם לפיחות ב'עמל התורה' הקיים בלימוד באמצעות מהדורות הגמרא הקלאסיות. טענה זו נשמעה על ידי אלו הרואים ערך דתי של ממש בעצם היגיעה הטכנית

61 לצפייה במודעות, ראו: פפנהיים, מדוע סירבו.

62 המכתבים התפרסמו בעיתון 'יתד נאמן', בתאריך 11.6.1989. ראו: זבולוני, ספרי הרב.

63 ראו בהרחבה אצל פפנהיים, שם.

64 מאזוז, בית נאמן.

שבאופן הלימוד בעזרת ש"ס וילנה.⁶⁵ על כך השיב שטיינזלץ כי קיימת טעות רווחת בהבנת מושג 'עמל התורה', וכי הסרת המכשולים הטכניים כפי שנעשה במהדורתו רק מפלסת את דרכו של הלומד אל עצם העיסוק בתוכן הסוגיות התלמודיות - בהן אכן ראוי לעמול ולהעמיק.⁶⁶ עוזי פוקס⁶⁷ מתח ביקורת על מתנגדיו של שטיינזלץ, בטענה כי גלומה בהתנגדותם השאיפה לשמירת הידע אצל האליטה המשכילה. פוקס הביא כדוגמה קדומה לכך את אחד מתלמידי רבי אברהם בן הרמב"ם, אשר נאלץ לחבר אגרת הגנה על ספר 'משנה תורה', עקב היותו ספר ה'משחרר' את התלמידים מן התלות במוריהם.⁶⁸ פוקס העביר ביקורת נוספת על כך שלדעתו חלק מההתנגדות ללימוד במהדורת שטיינזלץ הוא כתוצאה מהיקרה הנפגעת ללומדים כתוצאה מכך, מאחר ש'תלמיד חכם אמיתי יודע ללמוד גם בגמרא רגילה', כך על פי תפיסה זו.

שטיינזלץ ניסה להתפייס עם אנשי העדה החרדית, אך לא עשה כן כלפי אנשיו של שך, אשר לדעתו ניהלו את המאבק כנגד הביאור, במסגרת מאבקם הממושך באדמו"ר מליובאוויטש - רבו של שטיינזלץ. בני בראון⁶⁹ ציין כי הביקורת של שך כלפי שטיינזלץ לא הייתה ייחודית, והוא ניהל מאבקים רבים, כמעט כלפי כל גורם דתי אחר: נגד 'אגודת ישראל' ו'פועלי אגודת ישראל', נגד כל החסידויות חוץ מבעלז, נגד עיתון 'המודיע', נגד הרב לנדא, נגד הרב וואזנר, נגד הרב עובדיה ותנועת 'ש"ס', נגד בית בריסק, נגד הרב וולכה, נגד הרב פינקוס, ועוד.

בציבור הדתי-לאומי, אשר שטיינזלץ עצמו קנה לו בו מקום של כבוד, פירושו לתלמוד התקבל בחיוב באופן כמעט גורף. את מהדורת שטיינזלץ לתלמוד ניתן למצוא בנקל ברוב ככל ישיבות הציונות הדתית, אשר שטיינזלץ עצמו ייסד כמה מהן.⁷⁰ ביטויים אחרים כלפי ביאור שטיינזלץ בציונות הדתית ניתן היה לראות כבר מראשית הופעתו. כך למשל אצל הרב צבי קפלן, אשר כינה את יציאת הביאור כ"מאורע היסטורי", ושיבח את היותו של הביאור "מדעי ועממי כאחד".⁷¹ ביטויים נוספים לאהדה כלפי תלמוד שטיינזלץ ניתן לראות בפרסומים נוספים של כתבים דתיים-לאומיים, אשר יצאו לאור במהלך השנים.⁷²

65 ראו למשל: מאוזו, שם.

66 ברטוב זיגדון ושרצר, ריאיון, עמ' 7.

67 ראו: פוקס, לימוד; וכן בדבריו בריאיון: ארליך, הדרן עלך.

68 ראו על כך: הלקין, סניגוריה.

69 בראון, מנהיגותו, עמ' 62.

70 מוסדות 'מקור חיים' בתקוע ובגוש עציון.

71 קפלן, חקר ועיון.

72 רט, פורץ המחסומים. על אף הנימה החיובית כלפי שטיינזלץ בקרב רוב הציבור הדתי-לאומי, מעניינת העובדה כי בחוגים השמרניים של הציונות הדתית לא נשמעה ביקורת משמעותית על המחבר עקב ביטויים שכתב בספרים אחרים שלו, העוסקים בדמויות תנ"כיות. חוסר הביקורת הציבורית בקרב חוגים אלו מפליא, משום שחלק מהם אכן התייחסו במישרין לנושא זה, ובמיוחד לספריו מעוררי המחלוקת של שטיינזלץ בסדרת 'האוניברסיטה המשודרת'. כך למשל בדברי אחד הבולטים שבהם -

על אף הפולמוס, מהדורת הביאור קנתה לה שם ומקום מרכזי בארון הספרים התורני מאז שיצאה לאור, וכרכים רבים שלה נלמדים בתפוצה נרחבת, בעיקר בקהלים שאינם מזוהים אידיאולוגית או סוציולוגית עם מובילי החרם כנגד שטיינזלץ.⁷³

ה. שטיינזלץ בין רש"י למאירי

בריאיין שהעניק שטיינזלץ לעיתונאי יעקב אדלשטיין תיאור המחבר את הרציונל של שיטתו הפרשנית, בדגש על מקומה ביחס לשני ביאורים אחרים לתלמוד: פירוש רש"י, בן המאה ה-11, ופירושו של רבי מנחם המאירי, בן המאה ה-13, בספרו 'בית הבחירה'.⁷⁴ לאחר סקירת שתי השיטות, שטיינזלץ תיאר את ביאורו ככזה הממצע בין שתייהן: ביאור צמוד-טקסט המתרגם ומבאר עניינים מורכבים באופן לוקאלי - כפירוש רש"י, אך תוך סיכום מהלך הסוגיה באופן כללי - כפירושו של המאירי. שטיינזלץ הסביר כי שיטת הפירוש החדש שכתב היא ברוב המקרים הרחבה והבהרה של פירוש רש"י, אולם במקומות רבים יש בביאורו סטיות מקו זה, והוא מורחב בכיוונים מחודשים:

"קיימת הייתה בדורות קודמים שיטת פירוש אחרת, השונה משיטת הפירוש של רש"י ושל רבותינו הצרפתיים, הלא היא השיטה המסכמת, המבארת את מהלך הדברים בכללו, כפי... רבותינו הספרדים, כגון רבנו חננאל, או ביתר בהירות המאירי בפירושו המרובים.⁷⁵ הפירוש החדש מנסה למזג את שתי השיטות - את הביאורים המפורטים של רש"י לכל פסקה ופסקה לעצמה, ויחד עם זאת לתת את ההמשכיות, ואת ההיקף השלם של הנושא, והמסקנות היוצאות מהם..."⁷⁶

הרב שלמה אבינר, אשר אמנם הסתייג מכמה מהביטויים שכתב שטיינזלץ בספריו השונים, אך עם זאת התייחס לכלל העניין בסלחנות יחסית. ראו: אבינר, למידה. ספרים אלו של שטיינזלץ אכן עוררו את חמתם של כמה מרבני הציבור החרדי, עקב האופן המזלזל, לטענתם, בו המחבר התבטא. ראו: שטיינזלץ, דמויות מן המקרא; שטיינזלץ, נשים במקרא. ראו בהרחבה בנוגע לפרשיות אלו: גינת, על מה שורפים.

73 עוד בנוגע לתרומתו של שטיינזלץ לאופן הלימוד הבלתי-מסורתי, ראו גם: רוזן-צבי, לחלן.

74 ראו: אדלשטיין, שם.

75 בדומה לתיאור חיבורו של המאירי על ידי שטיינזלץ, גם הרב שלמה יוסף זיון תיאר יצירה זו באופן דומה: "בית הבחירה תפקיד אחר לו. לא לפרש את המסכת, אלא להושיטה לנו. לא ביאור על המשנה או הסוגיה, אלא עצם המשנה וגוף הסוגיה, שורשן ומקורן, תמציתן ותוצאותיהן - והביאור יוצא מאליה... אדם מישראל קורא ב'בית הבחירה', ואינו זקוק בשעת מעשה לגוף הגמרא, כדי להבין מה שהוא קורא. השכיל המאירי לשלב כל כך יפה את פסקות המשנה והתלמוד בתוך דבריו, עד שנעשו גוף אחד". ראו: זיון, מן הספרות התלמודית.

76 ראו גם את דבריו של נפתלי קראוס (קראוס, תזמורת): "שטיינזלץ עצמו לא תמיד מוסיף על רש"י, ויש שהוא חוזר על הדבר במילים שונות, ולפעמים באותן המילים, אך ליזכותו ייאמר כי מבחינת הפירוש הענייני הוא משמש מאסוף לכל המחנות, ומכליל בפירושו ראשונים ואחרונים, כשהוא הולך בשיטת המאירי, ומקיף את מהלכו הכולל של המשא ומתן התלמודי".

לקמן נבקש להדגים כיצד פירושו של שטיינזלץ אכן עומד בתווך שבין פירושיהם של רש"י ושל המאירי: הן על הציר שבין פירוש צמוד־טקסט ובין פירוש מבאר ומרחיב, והן במספר היבטי צורה ותוכן נוספים.

כפי שתיאר אברהם גרוסמן,⁷⁷ אצל רש"י ישנה הימנעות כמעט מוחלטת משילוב פסקי הלכה בפירוש עצמו.⁷⁸ בדומה לכך נהג שטיינזלץ, אשר שילב את פסקי ההלכה במדור נפרד - 'אורח ההלכה', ולא בשטף הביאור על לשון התלמוד.⁷⁹ בנוסף, בפירוש רש"י קיים עיסוק נרחב בפשט הטקסט, תוך הימנעות כללית מעיסוק בקושיות ותירוצים.⁸⁰ אף שטיינזלץ כתב את ביאורו תוך התמקדות בהנחת הטקסט עצמו, ללא עיסוק נרחב בפלפול. דמיון נוסף בין רש"י לשטיינזלץ מצוי בז'אנר הכתיבה המשתדל להפחית ככל הניתן את טביעות ידיו של הפרשן. על כך כתב שטיינזלץ:

"מצד אחד רוצה כל אדם להבליט את מה שחידש, את מה שגילה, את הצדדים המעניינים אותו. אולם כל הדגשה כזו, כל הבלטה של חידושי תורה ושל רעיונות חדשים, פוגמים באמיתותה של עבודת הפירוש. לעניין זה יש לחזור וללמוד מגדול המפרשים שבכל הדורות, מרש"י, כמוהו צריך המפרש לנסות ככל האפשר להעלים את עצמו, להסתיר את אישיותו ולתת לדברים לדבר בעד עצמם... יש צורך לשמור בקפדנות מרובה על הגבולות ועל המטרות הראשוניות. וכשם שאסור לחטוא בחסרון, כך אין לפגום על ידי יותרת".⁸¹

דבריו אלו של שטיינזלץ מלמדים שהוא בחר במודע בדגם כתיבת הפירוש המצוי בפירוש רש"י לתלמוד, בסגנון שהוא מכנה "העלמת המפרש" והסתרת האישיות ככל הניתן. כמובן שההנחה המובלעת כאן, הטוענת שיש אפשרות למחבר "לתת לדברים לדבר בעד עצמם", היא הנחה מורכבת מבחינה מתודית-פרשנית, אך מכל מקום ברור שמצידו של שטיינזלץ היתה כאן החלטה סגנונית מודעת לחקות את פירושו המינימליסטי של רש"י. גרוסמן ציין גם כי בפירוש רש"י ישנה היצמדות עקבית לגבולות הסוגיה בה התלמוד עוסק, תוך 'לוקאליות פרשנית'.⁸² בדומה לכך נהג שטיינזלץ, אשר באופן גורף אינו עוסק בהשוואה בין סוגיית או ב'אוקימתות' - כפי שנהגו למשל בעלי התוספות, אשר זהו העיקרון הפרשני המובהק ביותר בחיבורם.⁸³

77 ראו: גרוסמן, רש"י.

78 שם, עמ' 148.

79 במדור זה שיבץ שטיינזלץ פסקי הלכה שונים באופן אקלקטי, בעיקר מדבריהם של 'בעל הטורים', הרמב"ם וה'שולחן ערוך'.

80 שם, עמ' 139.

81 שטיינזלץ, התלמוד בהוצאה חדשה.

82 גרוסמן, רש"י, שם.

83 ראו על כך: אורבך, בעלי התוספות, פרק יד.

גרוסמן ציין כי רש"י כתב את הפירוש הנראה לו, לאחר ברירתו ממגוון דעות שהכיר.⁸⁴ גם שטיינזלץ הצהיר על אופן כתיבה דומה.⁸⁵ באופן פרדוקסלי, דווקא דמיון מתודי זה בין רש"י לשטיינזלץ הוביל אותו, לעיתים, להעדיף פירוש שונה מפירוש רש"י. דוגמא אחת מופיעה בברכות יא ע"א, בנוגע לביטוי התלמודי "מי שזקנו מגודל". בכריתא מובא משל לאדם שאומרים לו "זקנך מגודל", והוא עונה בתגובה: "יהיה כנגד המשחיתים". לפי רש"י הכוונה היא לכך שבתגובה למחמאה שקיבל הוא החליט להשחית את הזקן, לאחר שחש ברע על ששיבחו את מראהו הנאה. לעומתו, הרשב"א הסביר את עצם גידול הזקן כפעולה המנוגדת לאלו המשחיתים אותו. שטיינזלץ העדיף להישען כאן על פירושו של הרשב"א, אשר נטה להסביר את הביטוי באופן מילולי יותר מאשר רש"י.⁸⁶

במקרה הזה שונה ביאור שטיינזלץ ממקבילו המודרני העיקרי - ביאור 'שוטנשטיין' בהוצאת ארטסקרול, אשר שם כבר במבוא לפירוש הצהירו המחברים על היצמדותם העקרונית לפירושו של רש"י, ובאמת כך עשו גם בדוגמה הספציפית הזו.⁸⁷

גרוסמן ציין כי מלבד התכנים הפרשניים עצמם, בפירוש רש"י קיים עיסוק מרובה גם בכירורה של הגירסה הנכונה בלשון התלמוד.⁸⁸ בדומה לכך נהג שטיינזלץ, אשר במדור 'גרסות' ציין חילופי נוסח שונים מכתבי יד וממקורות נוספים,⁸⁹ ובמדור 'לשון' ביאר מושגים שונים מן השפות הלועזיות הנזכרות בתלמוד, בעיקר בהיבט האטימולוגי.⁹⁰

על רקע מטרתו המוצהרת של שטיינזלץ בביאור התלמוד כיישום אידיאולוגיית 'הידע הפתוח', כפי שהסברנו אותה לעיל, ראוי לציין שגרוסמן זיהה גם את מפעלו של רש"י כדומה לו בהיבט זה - אך הפעם ביחס להגמוניה של ישיבות בבל בזמנו. גרוסמן תיאר את מגמתו של רש"י ככזו המבטאת תפיסת עולם דמוקרטית מול תפיסת עולם שמרנית: 'גאוני בבל חששו מאוד שההתפתחות הזאת תוביל לפרשנות מוטעית. רק לימוד מפי מורה מבטיח מניעת שיבושים בהבנת המקורות. אפשר שביקשו גם לשמור על ההגמוניה שלהם'.⁹¹ בכך דמה שטיינזלץ לרש"י במגמת הפירוש ביחס לציבור קוראיו, כל אחד בהקשר ההיסטורי של זמנו.

מן העבר השני עומד הפרשן הימני-ביניים - רבי מנחם המאירי, אשר אף אצלו ניתן למצוא מאפיינים המצויים גם בכתיבתו של שטיינזלץ. תא שמע תיאר את מאפייני הביאור

84 גרוסמן, שם.

85 ראו אצל קראוס, שם.

86 ראו אבינרי, ראשיתו.

87 ראו בהקדמת העורכים למהדורה הראשונה על מס' ברכות (1990).

88 גרוסמן, רש"י, שם.

89 ראו למשל: ב ע"ב, ד"ה "מכי ערבא"; שם, ד"ה "עני ובני אדם"; י ע"ב, ד"ה "שנאמר"; כח ע"א, ד"ה "ככל"; ועוד.

90 במדור זה עמד המחבר על מקורם של ביטויים רבים מן השפות הנזכרות בלשון התלמוד, תוך ציון (לעתים) של המסלול אותו עבר הביטוי מן השפה המקורית, דרך שפה אחרת, אל הביטוי המוגמר הנמצא בפנינו. ראו למשל: מד ע"ב, ד"ה קופרא; נו ע"א, ד"ה "אפדנא".

91 גרוסמן, אמונות ודעות, עמ' 279.

ואת שיטתו הפרשנית של המאירי בספרו 'בית הבחירה', והוא מציין שהמאירי התנסח בסגנון עברי צח וקולח, תוך הקפדה על שימוש בשפה זו.⁹² תא שמע הדגיש כי למעשה זהו הפירוש הקדום היחידי לתלמוד שאינו כתוב עברית-ארמית תלמודית.⁹³ בדומה לכך, ביאור שטיינזלץ נכתב גם הוא בעברית (אמנם בת-ימינו, השונה מזו של המאירי). מדובר בפירוש המודרני שעשה זאת לראשונה מזה שנים, בשונה מפירושים אחרים על התלמוד הכתובים בסגנון רבני, והמשלבים מושגים מן הארמית התלמודית בתוך שטף הלשון העברית.⁹⁴

בנוסף, בפירושו של המאירי הוקדש מקום נרחב מאוד לעיסוק בדברי התלמוד הירושלמי.⁹⁵ בדומה לכך ניתן לראות באופן מובהק אצל שטיינזלץ, אשר כמעט על כל סוגייה ערך עיון מקביל בדברי הירושלמי.⁹⁶

אצל המאירי ישנו ביאור תמציתי מקדים של המשנה על פי מסקנת הסוגייה - ללא הצגת המשא-ומתן התלמודי, אך לאחר ביאור המשנה ישנה הצגה נרחבת של מקרים ודינים, בתוספת ה'שקלא והטריא' אודותם.⁹⁷ בדומה לכך שטיינזלץ ביאר את המשנה במקומה, ורק בדברי הגמרא לאחר מכן שילב את תיאור המשא ומתן הרלוונטי שעורך התלמוד בביאור כוונתה. זאת בשונה מן המצוי בדבריהם של מפרשים אחרים כגון רש"י, אשר נוטה לעתים לבאר מושג או דין מסויים הנזכר במשנה, על פי דברי התלמוד בהמשך.⁹⁸

אצל המאירי (ובדומה לרש"י) ישנה הימנעות ממשא ומתן הלכתי כדרכם של בעלי התוספות, אלא תוך הצגת מהלך הסוגיות בצורה של 'מסירת עדות' - ללא שילוב משא ומתן ו'פלפול' אישי של המחבר עם התוכן בו הוא עוסק. לטענתו של תא שמע זוהי כתיבה בסגנון המושפע מזה של הרמב"ם ב'משנה תורה', אשר השתדל לקצר בדבריו מבלי לשלב בהם פלפול הלכתי רב.⁹⁹ גם פירושו של שטיינזלץ הוא פירוש מתומצת הנטול עיונים הלכתיים או פלפולים נלווים,¹⁰⁰ בוודאי בהשוואה לפירושים מודרניים מקבילים אחרים.¹⁰¹

- 92 תא שמע, הספרות הפרשנית, ב, עמ' 173-145.
- 93 עמ' 172.
- 94 שטיינזלץ קיבל על כך שבחים רבים מאישים בציבור הכללי במדינת ישראל. ראו למשל: אבינרי, ראשיתו; מורן, הידור.
- 95 תא-שמע, הספרות הפרשנית, ב, עמ' 167.
- 96 ראו למשל: ב ע"ב, ג ע"ב, ד ע"ב ועוד מקורות רבים.
- 97 תא-שמע, הספרות הפרשנית, ב, עמ' 165.
- 98 ראו על כך: פרנקל, דרכו של רש"י, עמ' 41.
- 99 תא-שמע, הספרות הפרשנית, ב, עמ' 162.
- 100 אכן, שטיינזלץ צירף לביאורו מדור 'עיונים' מיוחד, אך מלבד העובדה שזהו רק מדור נספח ולא חלק מגוף הפירוש עצמו, עיונים אלו גם קצרים ותמציתיים מאוד.
- 101 לשם המחשת הקיצור שבפירושו, אפשר לציין שמהדורת שטיינזלץ על כל התלמוד הבבלי מכילה 44 כרכים, והמהדורה המקבילה - 'שוטנשטיין' בהוצאת ארטסקרול, מכילה 72 כרכים.

תא שמע ציין בנוסף כי עוד בדומה לרמב"ם, המאירי נמנע מלציין מקורות לדבריו - מה שהביא לביקורת כלפי אופן כתיבה זה של המחבר.¹⁰² בדומה לכך נהג שטיינזלץ, אשר נמנע ברוב הפעמים מלאזכר את המקורות לפירושים שאותם בחר לכתוב. מלבד מקורות מן הספרות הרבנית, שטיינזלץ נמנע באופן כמעט גורף מלאזכר פירושים מודרניים של חוקרים ואנשי מדע בגוף הביאור. אחד מן המקרים יוצאי הדופן הוא אזכורו של זכריה פרנקל בגוף הביאור על מסכת פאה, אך בציון שמו בראשי תיבות בלבד.¹⁰³ עם זאת, בסוף הכרך על מסכת ברכות שטיינזלץ פרט את רשימת המומחים שסייעו לו בהיבטים מדעיים שונים הקשורים להוצאת המהדורה, וביניהם גם חוקרים ידועים ובעלי שם. כך למשל: בתחום הניקוד - פרופ' עזרא ציון מלמד; בתחום הזואולוגיה - פרופ' אהרן שולוב; בתחום הבלשנות האיראנית - ד"ר (לימים: פרופ') שאול שקד. דרך אזכור כללית בלבד זו של החוקרים מרחיקה את הפירושים הנקודתיים ממקורן האקדמי, תוך כדי שימוש בידע האקדמי להבהרת הסוגיות באופן עקיב.

פירוש המאירי מכיל שטחי התעניינות מגוונים (מלבד החומר ההלכתי עצמו) בתחומי המוסר, המידות, החינוך ותורת הנפש.¹⁰⁴ אף שטיינזלץ בחר להרחיב את פירושו, ובהקדמות לפרקים וכן במדור 'עיונים' עסק רבות גם בתחומים אלו.¹⁰⁵ מעבר לביאור לשון התלמוד, פירושו של המאירי משקף תפיסת עולם הקוראת לרכישת השכלה כללית.¹⁰⁶ מאות שנים אחריו, גם שטיינזלץ שילב בביאורו מדורים בעלי אופי סמי-מדעי, העוסקים בנושאים שלא ניתן לשייכם דווקא לפן ההלכתי שבסוגיה.¹⁰⁷

ו. שטיינזלץ בין רש"י למאירי - השוואה

מההשוואה שערכנו בין המתודות הפרשניות בביאור שטיינזלץ לאלו שבחיבוריהם של רש"י ושל המאירי, עולה הרושם כי כפי שאפיין זאת שטיינזלץ עצמו, ביאורו אכן מאופיין במספר היבטים פרשניים הדומים לרש"י, ובמספר היבטים פרשניים אחרים בהם הוא דומה למאירי. יתר על כן, בעוד שטיינזלץ עמד על פירושו כממצע בין שני פירושים אלו

102 תא שמע, שם, עמ' 171. תא שמע משער שהסיבה לכך היא ניסיון להתרחק ממחלוקת מפורשת עם דברי המחברים עליהם הוא חולק, אך לא נראה שגם אצל שטיינזלץ זוהי הסיבה המרכזית לבחירתו דווקא בפירוש מסויים על פניו של פירוש אחר.

103 ראו על כך: שפירו, ליברמן.

104 הספרות הפרשנית, עמ' 163.

105 במדור זה נתבארו 74 מושגים במסכת, כאשר הראשון שבהם מופיע בדף ב ע"א ביחס למושג "הפתיחה בקריאת שמע". בכל עמוד במהדורת שטיינזלץ מופיעים כשניים-שלושה עיונים, המאופיינים בקיצור נמרץ. ב'עיונים', שטיינזלץ בחר להאיר פן למדני או הלכתי מסויים שנוכח בסוגיה הרלוונטית, תוך פלפול קצר בדברי הראשונים והאחרונים. שטיינזלץ הגדיר בשער המסכת את המדור: "שיטות פירוש נוספות, העמקת דברים, בירור מושגי יסוד, וביאור דרכי המחשבה". ראו למשל בפתיחה לפרק ד, בפתיחה לפרק ה, וב'עיונים' בדף ז ע"א.

106 הספרות הפרשנית, שם.

107 ראו על כך לקמן, בחלק העוסק בהיבטים המחקריים בתלמוד שטיינזלץ.

דווקא מבחינה 'ליטראלית' או 'לא ליטראלית', הדגמנו כיצד פירושו ממצע ביניהם בהיבטים נוספים.

לאחר שעמדנו על מספר היבטי צורה ותוכן בהם ממצע פירושו של שטיינזלץ בין אלו של המאירי ושל רש"י, בחרנו להציג את ממצאי ההדגמה הסינופוטית לכך. בחרנו במשנה הפותחת את מסכת ברכות - הקורפוס הטקסטואלי העומד בבסיס מאמרנו. בטבלה הנמצאת בנספח למאמר זה הצגנו את לשון המשנה ואת דבריהם של רש"י, המאירי ושטיינזלץ.¹⁰⁸

ממצאי ההשוואה

ההשוואה בין רש"י למאירי מעלה תוצאות שתוארו לעיל בכתבי החוקרים: בשונה מהמאירי, רש"י לא הקדים במשנה את ביאור הגמרא לזמן המינימלי של קריאת שמע, וכן לא הציג את המקבילה מן הירושלמי בנוגע לביאורו. רש"י לא הציג עיון צדדי בנוגע למעשה זה, כפי שנהג המאירי. בהמשך, רש"י נמנע מהצגת המקרה אודות בניו של רבן גמליאל, וכמובן מהקדמת מילות קישור תוך כדי מהלך הסוגיה. מילות קישור דומות לא הביא רש"י גם לפני אזכור דעתו של התנא השני במשנה - רבי אליעזר. אף את דעת חכמים רש"י לא הביא במפורש, אלא רק במובלע תוך כדי העיסוק בטעמים. רש"י גם לא נתן טעם להבאתם של שלושת הדינים הנוספים שזמנם עד עלות השחר, אך זמנם הפורמלי הוגדר עד חצות - משום סייג. רש"י ביאר את מהות ה'אשמורה' כשליש מן הלילה, ועל פי הנדון בגמרא.

עיון במאירי מגלה שהוא נקט כמעט בכל הרכיבים המופיעים אצל רש"י. על גבי רכיבים אלו, הוסיף המאירי רכיבים ייחודיים משל עצמו. רכיבים אלו ממחישים את האופי הנרחב של פירושו, אשר 'מקיף' את הסוגיה מכל צדדיה: בהקדמת מבואות, בביאור הדין, בביאור הטעמים, בהצגת קישורים פנימיים, ובעיונים צדדיים המרחיבים את הנדון בסוגיה. כך למשל בנוגע למהות ה'שכיבה', שם הביא המאירי הסבר נוסף לכך מפסוק מקביל במקרא. בדוגמאות אלו ניתן לראות הלכה למעשה את היותו של 'בית הבחירה' פירוש לא-ליטרלי, בשונה מהצורה בה מבאר רש"י את לשון התלמוד.

בין רש"י, אשר נמנע כמעט לחלוטין מהרחבת עצם הביאור המילולי לטקסט (ובדגש על זה הטעון ביאור מחמת הקושי האפשרי בהבנתו), ובין המאירי - אשר הרחיב את היריעה, תוך שהביאור משמש לו כפלטפורמה נרחבת לעיון ופולפול צדדי - עומד שטיינזלץ. שטיינזלץ עמד על הטעון ביאור - כרש"י, אך גם תוך הרחבת החלק המבאר, הוספת מילות קישור נצרכות, הצגת מקורותיהם של שברי הפסוקים מן המקרא, ועוד - כפי שנהג המאירי. על כן, ניכר כי בהיבט הנגשת התוכן (מבואות ומילות קישור) - דומה

108 לשון רש"י מוצגת בנספח כפי שנדפסה במהדורת שטיינזלץ למסכת. כותרות ה'דיבור המתחיל' ברש"י מסומנות בהדגשה על ידינו, להקלה על ההבנה. לשון המאירי מוצגת על פי כתב יד פארמה 3551. ראו מקור מקוון באתר 'כתיב': <https://did.li/yMFNf>. הרווחים בטקסט נעשו על ידינו.

שטיינזלץ למאירי ושונה מרש"י, תוך שהוא מגלה היצמדות לרציונל שהציג בנוגע לאופיו של קהל היעד עבורו כתב את הביאור. שטיינזלץ טורח לעשות זאת במיוחד בפתיחה למסכת ולתלמוד כולו, אז נפגש לראשונה הלומד הבלתי־מנוסה עם הטקסט התלמודי. עם זאת, בשונה מהמאירי ובדומה לרש"י, שטיינזלץ נצמד להיבט הליטראלי ונמנע מדין הלכתי צדדי ומעיון משווה במקבילות.

לסיכום, בחלק זה עמדנו על היותו של ביאור שטיינזלץ ממצע מבחינות צורניות ומתודיות שונות בין פירוש רש"י לתלמוד - הליטראלי, ובין פירושו הלא ליטראלי של המאירי בספרו 'בית הבחירה'. בהדגמה שערכנו על הקטע הפותח את המסכת, ניתן לראות כיצד שטיינזלץ נטה לעתים לפרש את הטעון ביאור באופן מינימליסטי - כרש"י, ולעתים הרחיב, הוסיף ופירט - כמאירי.

ז. בין יצירה מחקרית לחיבור תורני בלתי־מחקרי בסגנון מסורתי לקמן נבקש להראות כיצד תלמוד שטיינזלץ עומד בתווך שבין יצירה ישראלית נגישה אך מחקרית, ובין יצירה רבנית קלאסית בסגנון מסורתי. כפי שציינו לעיל, בתלמוד שטיינזלץ רוב הפירוש מופיע ללא ציון מקורות בדרך שמוצאים בספרות הרבנית המקובלת. אופן כתיבתו זה של שטיינזלץ מזכיר את זו של הרמב"ם ב'משנה תורה', אשר ספג גם הוא חיצונית ביקורת כבדים על כך. ביקורת זו על הרמב"ם נמתחה בין השאר משום שבמסורת הכתיבה הרבנית ניתנה חשיבות גדולה לציון רצף המסורת ההלכתית שקדמה לדברי הפוסק, ואשר חיבורו מהווה מעין 'חוליה נוספת בשרשרת' ביחס אליה.¹⁰⁹ שטיינזלץ אף הציג לעיתים קביעות הלכתיות ככאלו הנשענות על סברת הפוסק, ולא רק כחלק מהשתלשלות המסורת.¹¹⁰ בכך שטיינזלץ העניק למימד האנושי ביצירתו של התלמוד משקל משמעותי, בשונה מן התפיסה המתמקדת בהיותו ביטוי להשתלשלות המסורת הרציפה של התורה שבעל פה. כחלק מסגנונו הביקורתי בכתיבת הפירוש, ניתן לציין גם מספר דוגמאות נוספות: שטיינזלץ ערער על אמיתות הביטוי "למדתנו רבינו" המופיע במסכת ברכות כדברי עדות אישית של אחד האמוראים, וטען כי אין לראות בו תיאור של עובדה היסטורית המבטאת מסירה של ממש.¹¹¹ שטיינזלץ ערער על פירוש רש"י בנוגע לזיהוי הריאלי של צמח בשם "דורמסקין",¹¹² וכן ביחס לזיהוי הריאלי של העוף המכונה בשם "קורפראי".¹¹³ בדוגמא בולטת אף יותר, שטיינזלץ הביא דעה לפיה צמח המור (אחד מסממני הקטורת המקראית) הופק בכלל מן החי, בשונה מהתפיסה הרווחת ביחס לסממן זה - הרואה בו חלק מעולם

109 ראו בהרחבה: טברסקי, מבוא למשנה תורה.

110 עמ' 158.

111 עמ' 163.

112 עמ' 170.

113 עמ' 252.

הצומח.¹¹⁴ שטיינזלץ סירב לזהות את דרשת התלמוד על המילים "סלסלה ותרוממך" עם פסוק מן המקרא, והציע חלופה מאחד הספרים החיצוניים.¹¹⁵ גם ביחס לדיני ה'זימון' טרם ברכת המזון, שטיינזלץ בחר להשתמש בפירוש עצמאי החורג מדרכם של רוב המפרשים הקדמונים, ואף הצהיר על כך בעצמו.¹¹⁶

מבחינה טרמינולוגית, שטיינזלץ הרבה להשתמש בביאורו למסכת בביטויים שאינם שגורים במרחב הרבני - הן מצד תוכנם המבטא הלך חשיבה מחקרית-ביקורתית, והן מצד האופן הבוטה בו הם מנוסחים. כך למשל התנסח שטיינזלץ במספר מקומות במונחים המקובלים בשדה הסמנטי המחקרי ופחות בזה הרבני, הנוטה להערצתם של חז"ל ולהקניית מעמד מקודש לכל הקשור במעשה הדתי.¹¹⁷ בין דוגמאות אלו ביחס לאופיה המשתנה של ההלכה ניתן לראות למשל את הביטויים "כך מתפתחת ההלכה תדיר"¹¹⁸ ו"יש בהלכה גמישות מרובה".¹¹⁹ שטיינזלץ השתמש בכינויים המחקריים "טקס", "טקס מוגדר", "פולחן" ו"פולחן ציבורי" ביחס לתפילה, זימון, קידוש והבדלה.¹²⁰ אצל שטיינזלץ ניתן לזהות גם העלאת ספק לגבי חלקים מתוכן הסוגיות. כך למשל בדבריו: "ההנחה שבגמרא... נראית לכאורה חסרת משמעות..."¹²¹ וכן "מנהג זה, מאחר שנקבע לפני דורות רבים - שמא אין להחזיק בו".¹²² בדומה לכך, בתלמוד שטיינזלץ ניתן לראות גם אזכורים מפורשים מן השדה הסמנטי המיני. כך למשל בציון הביטויים "עירום", "איברי המין" ו"התערטלות".¹²³ לצורך המחשת החריגות שבטרמינולוגיה זו במרחב הרבני הקלאסי, יש לציין כי שום ביטוי דומה אינו מופיע באופן הזה באחד משלושה ביאורים מודרניים אחרים לתלמוד: מהדורת 'שוטנשטיין' בהוצאת 'ארטסקרול', מהדורת 'ושננתם' בהוצאת 'המאור', ומהדורת 'מתיבתא' בהוצאת 'עוז והדר'.

בנוסף, ביאורו של שטיינזלץ על המסכת מציג בפני הקורא תכנים מעולם המחקר. לדוגמא, שטיינזלץ תאר בהרחבה יתרה מנהגים פרסיים רווחים הנוכחים במסכת.¹²⁴ תיאורים אלו המפרשים מושגים תלמודיים על רקע המציאות הגיאוגרפית והתרבותית בה נתחברו, אינם רווחים בביאורים מסורתיים מודרניים אחרים לתלמוד, הנוטים להציג את התלמוד באופן המנותק מהשפעות של תרבויות נכריות.

114	עמ' 187.
115	עמ' 211. שטיינזלץ העדיף שם את האזכור מבין סירא ו, לא, על פני הפסוק במשלי ד, ח.
116	עמ' 219.
117	ראו גם אצל העיתונאי נפתלי קראוס, שם הכותב (החב"די) העביר ביקורת על חדשנות יתר אצל שטיינזלץ: קראוס, תזמורת.
118	עמ' 7.
119	עמ' 8.
120	עמ' 114, עמ' 133, עמ' 197 ועמ' 225.
121	עמ' 265.
122	עמ' 274.
123	עמ' 78 ועמ' 113.
124	עמ' 205.

נוסף על כך, שטיינזלץ בחר לפרסם את הביאור לתלמוד במסגרת סדרת 'עם הספר' בהוצאת 'דיעות אחרונות'.¹²⁵ בסדרה זו, בה שטיינזלץ אף שימש כחבר הוועדה המייעצת, כללו אנשי רוח וחוקרים מבחר ספרים ביצירה היהודית לדורותיה. במסגרת הסדרה, נבחר הכרך על מסכת ברכות בתלמוד שטיינזלץ לייצג את כלל התלמוד הבבלי. בכך הסכים למעשה שטיינזלץ להעמיד את ספרו בשורה אחת עם ספרי 'חול' אחרים, כולל כאלו המכילים תוכן 'חילוני' מובהק,¹²⁶ ואשר נכתבו על ידי אנשים בעלי תפיסת עולם תיאולוגית השונה מזו שבה החזיק שטיינזלץ.

על אף האמור לעיל, ניתן לציין מספר דוגמאות המציגות את ביאור שטיינזלץ ככזה השייך בכל זאת לז'אנר היצירות התורניות הנפוצות. כך למשל ציינו לעיל ששטיינזלץ נמנע באופן כמעט גורף מלאזכר חוקרים ואנשי מדע בגוף הביאור עצמו - כולל בחלקים המכילים נתונים מדעיים. בביאורו, שטיינזלץ אזכר בעיקר רבנים 'ראשונים' ו'אחרונים'. בנוסף, במספר מקרים ניתן לראות את ניסיונו של שטיינזלץ להגן על דעות ועובדות שונות בתלמוד, כדי לשוות להן אופי המתיישב עם המציאות המדעית או עם הלך החשיבה המודרני, הנוטה לרציונליות. כך למשל לגבי דעת רבי יהודה, הסובר ש"חיטה - מין אילן הוא",¹²⁷ ניסה שטיינזלץ לנמק כיצד דעתו של חכם זה תתיישב עם המציאות הבוטנית המוכרת לנו, לפיה חיטה אינה אילן כלל וכלל. שטיינזלץ גם ביאר באופן שיטתי אגדות בפרק 'הרואה' על דרך הרמז והאלגוריה, באופן היכול להתפרש כרציונלי ובלתי-מיסטי.¹²⁸ כך למשל, בנוגע לפרשנות החלומות בפרק זה, טרח שטיינזלץ לבאר את המשמעות בדרך אלגורית המבשרת על התגשמות עתידית קונקרטיה הנכונה לחולם.¹²⁹ בדומה לכך, ניתן לראות בביאור שטיינזלץ מקורות נוספים בהם המחבר נטה לקריאה אפולוגטית של הטקסט התלמודי, באופן המאפשר לנתונים שונים להתקבל על הדעת. כך למשל לגבי השאלה כיצד ברכות מסוימות שתיקן משה לא נאמרו עד ימי דוד ושלמה,¹³⁰ ולגבי השאלה כיצד צמח ה'חסא' יכול לשמש כ'מרור', על אף שטעמו מתוק למדי.¹³¹ שטיינזלץ גם הסביר את העובדה שהתלמוד מצטט פסוק שאינו נמצא במקרא כלל - ובכל זאת התייחס אליו ככזה שאכן מופיע בו.¹³²

שטיינזלץ אף התנסח לעתים קרובות בצורה המבטאת שמרנות דתית. כך למשל שטיינזלץ הסביר באריכות את החשיבות שבשמירה על כל פרטי ההלכות, ובכללם אף

125 ראו: לנגנטל, עם הספר.

126 ראו למשל בסדרה זו: ספריהם של ברנר, בני יהודה, הרצל, ועוד.

127 מ ע"א.

128 ראו למשל בעמודים: 240, 244, 245, 246, 258, 259, 268 ו-277.

129 התלמוד מציין שראיית אובייקט מסוים מתפרש ככזה המבשר על העתיד להתגשם לחולם. נו ע"ב והלאה.

130 עמ' 212.

131 עמ' 246.

132 עמ' 267.

בהדגשה יתרה על פרטי הדינים שמדרבנן.¹³³ עוד בנושא זה התבטא שטיינזלץ ביחס לתפילה, באופן המגביל את חופש הביטוי שבה: "לא הכל יכול ורשאי אדם לומר, ואף יש להיזהר מכל הוספה והפרזה שיש בה משום סילוף, שאין להיגרר על ידי התלהבות יתרה להשקפות שיש בהן משום סטייה מעיקריה של היהדות".¹³⁴

אם כן, בעוד ששטיינזלץ כתב את מהדורתו בדרכים ששילבו ז'רגון מחקרי מסויים והתייחסות ביקורתית למקורות - ובכך הפריד אותה בהיבטים אלו מן המהדורות השמרניות האחרות, עדיין אפשר לראות בה את חתימת ידו והשתייכותו האמונית של מחברה.

ח. התוספות לביאור

על מנת לבחון את מידת השיטתיות המחקרית ביצירתו של שטיינזלץ, נדון לקמן בתוספות אותן צירף שטיינזלץ לגוף הביאור. נעשה זאת תוך בחינת מידת התאמתן למטרות המוצהרות שלשמן נכתבו, כפי ששטיינזלץ ניסח אותן במספר כמות. שמונת תוספות אלו, הנקראות "החיים", "העולם", "אישים", "גרסות", "לשון", "מסורת הש"ס",¹³⁵ "עיונים" ו"אורח ההלכה" - עוסקות בריאליה שבתלמוד, בנוסחאות, בדקדוק, ובהיבטים עיוניים והלכתיים שונים.

מדורים אלו שולבו לראשונה באופן הזה במסגרת ביאור תלמודי, מה שלא חזר אחר כך באופן דומה בביאורים מודרניים אחרים על התלמוד. בכך היה שטיינזלץ הראשון לשלב עיסוק נרחב בריאליה במסגרת פירוש על התלמוד. עם זאת, במהלך השנים נמתחו ביקורות שונות על הדיוק המדעי של חלק מנתונים אלו, כפי שנציג לקמן, בייחוד בהתחשב בעובדה כי שטיינזלץ לא ציין את המקורות לדבריו.¹³⁶

במסגרת מדור 'אישים', שטיינזלץ הסביר את הרציונל שלפיו נבחרו האישים בהם בחר לעסוק במדור זה. כך אמר: "כאן העיקרון הוא לדון באישים החשובים ביותר".¹³⁷ ביחס לעקרון זה, ניתן לתהות על מידת מרכזיותן של חלק מן הדמויות להן בחר שטיינזלץ להקדיש ביוגרפיה ייעודית, כגון: חנינא בן אחי רבי יהושע,¹³⁸ רבי חנינא קרא,¹³⁹ רבי

133 'עיונים', עמ' 20, ד"ה "כל העובר על דברי חכמים חייב מיתה".

134 מתוך הפתיחה לפרק ה.

135 יש לציין שמדור 'מסורת הש"ס' של שטיינזלץ נקרא בשם זהה למדור 'מסורת הש"ס' הקדמון - חיבור בן המאה ה-16 מאת הרב יהושע בועז, המופיע בדפוסים הפופולריים של התלמוד עד ימינו. עם זאת, שטיינזלץ הרחיב והביא מקורות רבים נוספים על אלו של בועז.

136 על אופן כתיבתו בשיטה זו ועל הדמיון שלה למנהגו של הרמב"ם, ראו בדבריה של בראַשר סיגל: ון ליר, מחשבות.

137 אדלשטיין, שם.

138 עמ' 275.

139 עמ' 132.

מיאשה בר בריה דרבי יהושע בן לוי,¹⁴⁰ נהרבלאי¹⁴¹ ותודוס איש רומי.¹⁴² זאת כאשר דמויות מרכזיות אחרות מן התלמוד המוזכרות במסכת דווקא לא זכו בביוגרפיה שכזו, כגון: רבי טרפון,¹⁴³ רבא,¹⁴⁴ רבה,¹⁴⁵ רבינא,¹⁴⁶ רב ששת¹⁴⁷ ועוד. בנוסף, חלק מן הביוגרפיות לא מופיעות במקום הראשון ששמה של האישיות המדוברת נזכר בו במסכת.¹⁴⁸

בנוסף על חוסר השיטתיות בה נקט שטיינזלץ במדור 'אישים', גם במדורים אחרים מתגלים מהלכים דומים. במדורי 'החיים' ו'העולם' שטיינזלץ תיאר מושגים שונים מן הריאליה הנזכרת בתלמוד, בשדה ההיסטורי ובשדה האנתרופולוגי. למדורים אלו זה צורפו תמונות ועירות בשולי העמודים, הממחישות את השימוש הרלוונטי להם, ביחס לנדון התלמודי. על מידת הדיוק של חלק מן הנתונים המדעיים נמתחו ביקורות שונות, כגון בנוגע לאבחנה אסטרונומית שגויה שעשה שטיינזלץ.¹⁴⁹ בנוסף, גם אופן הצגת הנתונים הוביל לעתים לתוצאה שגויה, מסיבות טכניות. כך ניתן לציין למשל את תמונותיהם של מטבעות ועופות הנזכרים בתלמוד, אשר בשניהם צויין יחס של קנה-מידה.¹⁵⁰ קנה מידה זה נעשה שגוי כאשר הוא מופיע במהדורות אחרות של תלמוד שטיינזלץ, משום שקיים שוני ביחס שבין גודל האיורים ובין הגודל הממשי של האובייקטים - בהתאם לגודל הכרך במהדורות השונות, מבלי שהאיורים הותאמו לגודל הפיזי של המהדורה החדשה. שגיאות אלו ממחישות את עובדת היותו של הביאור מפעל בלתי-מחקרי, כזה שאינו נתון לבחינה קפדנית יותר של הדיוק בפרטים המוצגים בו. בעלת מאפיינים מחקרניים - מחד, אך גם כיצירה רבנית בלתי-מחקרית בסגנון רבני מסורתי - מאידך.

ט. אפולוגטיקה ביחס לחכמי התלמוד

על מנת לבחון את הצורה בה שטיינזלץ התייחס במסגרת ביאורו לחלק מהאישים בהיסטוריה הרבנית, נערך השוואה בין דבריו אודות חכמים מסויימים בספרו הסמי-

140 עמ' 107.

141 עמ' 218.

142 עמ' 85.

143 עמ' 45, עמ' 191 ועוד.

144 עמ' 17 ועוד.

145 עמ' 52 ועוד.

146 עמ' 62 ועוד.

147 עמ' 176 ועוד.

148 ראו למשל לגבי רב חסדא, רבי יהושע בן לוי, רבי אלעזר בן עזריה, ועוד.

149 בראון, סקירה.

150 ראו למשל: ו' ע"ב וכן נג ע"ב.

אקדמי 'אישים בתלמוד',¹⁵¹ ובין אופן התייחסותו כלפי אותן הדמויות במדור 'אישים' שבמסגרת הביאור על מסכת ברכות. באמצעות השוואה זו נבקש לטעון כי במדור 'אישים' שבתוך ביאורו על מסכת ברכות, שטיינזלץ נקט בסגנון אפולוגטי יותר מאשר בספרו הסמי־אקדמי על אותו הנושא.

בספר 'אישים בתלמוד' מתוארות על ידי שטיינזלץ דמויותיהם של 13 אישים מתקופת חז"ל.¹⁵² במקביל, במדור 'אישים' מתוך ביאור שטיינזלץ למסכת ברכות, מתוארות דמויותיהם של שישה מתוכם: רבן יוחנן בן זכאי, רבי יהושע בן חנניה, רבי אליעזר בן הורקנוס, האמורא 'רב', רבי יוחנן וריש לקיש - ועליהן נבסס את ההשוואה. רבן יוחנן בן זכאי,¹⁵³ במדור 'אישים' וב'אישים בתלמוד' גם יחד, מתואר באופן חיובי בולט. עם זאת, רק בספר 'אישים בתלמוד' כתב עליו שטיינזלץ את התיאורים הבאים - המלאים נימה שלילית של ביקורת: "נהג להתווכח עם זקני הצדוקים, בדרך כלל מתוך נימה של עליונות, ולא פעם בחריפות יתרה";¹⁵⁴ "לא ברר רבן יוחנן בן זכאי באמצעים";¹⁵⁵ "תפיסת דמותו כאדם פייסן שכולו שלווה ומתינות - אינה לגמרי נכונה. על פי דרכו היה רבן יוחנן בן זכאי אדם קיצוני, שהאמין בהשלטת קו מסוים אחד בו ראה את העיקר";¹⁵⁶ "רבן יוחנן בן זכאי רואה את עצמו... כשר בבית המלך הקדוש ברוך הוא".¹⁵⁷ כל הביטויים הללו לא מופיעים במדור 'אישים' שבביאור לתלמוד. כמו כן, המעשה בו רבן יוחנן בן זכאי תלש את בדל אוזנו של אחד הצדוקים כדי לפוסלו מן הכהונה,¹⁵⁸ - סיפור שיש בו כדי לשוות מימד תוקפני נוסף לדמותו של חכם זה, ומופיע בספר 'אישים בתלמוד', לא מופיע במדור 'אישים' הנכלל במסגרת הביאור לתלמוד.

בנוגע לרבי אליעזר בן הורקנוס,¹⁵⁹ שטיינזלץ התבטא במדור 'אישים' באופן כוללני ודי סתמי ביחס אליו: "החל בלימוד התורה בגיל מבוגר".¹⁶⁰ בשונה מכך, ב'אישים בתלמוד' שטיינזלץ תיאר את הסיבה לכך בפירוט גדול, תוך שהוא כותב עליו ביטויים בסגנון חריף: "בצעירותו לא היה ניכר כלל שהוא עומד להיות ממשיך ראוי...";¹⁶¹ וכן:

151 שטיינזלץ, אישים בתלמוד.

152 החכמים אשר לא מתוארים במדור 'אישים', על אף שהם מופיעים במסכת, הינם: הלל הזקן, אלישע בן אבויה, רבי יהודה הנשיא, שמואל, אביי ורב אשי. חכם נוסף שנמצא ב'אישים בתלמוד' ולא במדור 'אישים' במסכת, הוא שמאי הזקן (עמ' 15).

153 עמ' 124.

154 עמ' 22.

155 ש.ם.

156 ש.ם.

157 עמ' 23.

158 תוספתא פרה ג, ה.

159 עמ' 268.

160 ש.ם.

161 עמ' 33.

"באותם זמנים היה רבי אליעזר... איש גאה מאוד... היה מנהל מעין רמיה כפולה".¹⁶² גם ביחס לאופיו הרדיקלי של רבי אליעזר כתב שטיינזלץ בצורה פושרת למדי במדור 'אישים': "נחשב רבי אליעזר לנוטה בדעותיו אחרי בית שמאי",¹⁶³ ולעומת זאת ב'אישים בתלמוד' התנסח באופן תקיף יותר בצורה משמעותית: "כך היתה גם תורתו: קיצונית, אינה מותירה מקום לויכוח פתוח, ואינה פתוחה לקבל את דעותיהם של אחרים".¹⁶⁴ גם תיאורים אלו לא מופיעים במדור אישים במסגרת הביאור התלמוד.

ביחס לרבי יהושע,¹⁶⁵ שטיינזלץ התבטא באופן כללי למדי ביחס למראהו החיצוני במדור 'אישים': "דמותו החיצונית לא היתה עושה רושם כלל".¹⁶⁶ עם זאת, ב'אישים בתלמוד' כתב על כך שטיינזלץ באופן מפורט יותר: "היה מפורסם כאדם מכוער".¹⁶⁷ - ביטוי שממנו הוא נמנע במסגרת הביוגרפיה שבמסכת.

בנוגע לאמורא 'רב',¹⁶⁸ במדור 'אישים' שטיינזלץ תיאר אותו ככזה שהיה "נערץ על הכל",¹⁶⁹ ואף "אחרי מותו הוסיפו להעריצו, והיו משתמשים בעפר מקברו כסגולה לריפוי מחלות".¹⁷⁰ אכן, גם ב'אישים בתלמוד' שטיינזלץ תאר את האמורא 'רב' באופן חיובי, אך בהשמטת הנתון האחרון לגבי קברו, ובתוספת הביטויים הבאים: "צירוף משפחתי מוזר" (ביחס לקשריו המשפחתיים עם רבי חייא);¹⁷¹ "כבר היה גדול וחשוב מכדי להיות תלמיד",¹⁷² ו"מטיל מרה באדם זה או אחר".¹⁷³

בנוגע לריש לקיש,¹⁷⁴ ב'אישים בתלמוד' שטיינזלץ תאר באופן הבא את חייהם של המתגוששים בקרקס, אשר ריש לקיש היה בצעירותו אחד מהם: "חיו חיים הוללים ככל שיכלו, כדי לחיות את הרגע. שפיכות דמים והפקרות היו חלק מעולמם".¹⁷⁵ ביחס לדמותו של ריש לקיש עצמו כתב שטיינזלץ: "ריש לקיש היה כל ימיו איש קצוות".¹⁷⁶ לעומת זאת, במדור 'אישים' שטיינזלץ תיאר בקיצור נמרץ ובשפה נייטרלית את עברו של ריש לקיש כמתגושש בקרקס, תוך העלאת האפשרות שמעשה זה נבע מתוך דוחק כלכלי. לאחר

162	ש.ם.
163	עמ' 268.
164	עמ' 34.
165	עמ' 122.
166	ש.ם.
167	עמ' 28.
168	עמ' 214.
169	ש.ם.
170	ש.ם.
171	עמ' 53.
172	ש.ם.
173	עמ' 55.
174	עמ' 22.
175	עמ' 68.
176	ש.ם.

דברי השבח על ריש לקיש כתלמיד חכם וכבר־הפלוגתא של רבי יוחנן, שטיינזלץ אף סיכם את דבריו במילים: "יותר מזה, לא ידוע לנו דבר עליו"¹⁷⁷ - תוך השמטה מפורשת של פרטי הביוגרפיה הנועזים אותם מסר (לימים) לקורא בספרו 'אישים בתלמוד'. עם זאת, יש לציין שבתיאור דמותו של רבי יוחנן (האמורא הארץ־ישראלית) לא ניכרו הבדלים חריגים בין שני המקורות.¹⁷⁸

מן ההבדלים העולים בין תיאור הדמויות במדור 'אישים' ובין תיאורן של אלו בספר 'אישים בתלמוד', אנו סבורים כי שטיינזלץ בחר לתאר את אותן הדמויות במסגרת ביאורו לתלמוד באופן אפולוגטי יותר. לדעתנו יש לתלות הבדלים אלו בקהל היעד אליו פונה שטיינזלץ: ספרו הסמי־אקדמי במסגרת 'האוניברסיטה המשודרת' פונה לקהל יעד מגוון וכלל־ישראלי, אשר ביטויים בסגנון חריף כלפי אישים בולטים בחז"ל לא מעוררים אצלו התנגדות. לעומת זאת, מדור 'אישים' נכלל במסגרת הביאור למסכת, אותו שאף שטיינזלץ להפיץ גם לקהל יעד שמרני, אשר ביטויים מעין אלו היו עלולים להרתיע אותו.

באופן דומה, אפשר לראות הבדלים דומים באופי הראיונות שהעניק שטיינזלץ לגורמי תקשורת שונים: בעוד שכלפי גורמים פנים־דתיים שטיינזלץ התנסח לרוב בסגנון הרבני המקובל; כלפי קהל יעד כלל־ישראלי התבטא שטיינזלץ באופן חופשי יותר המביע ביקורת וגישה מעין־אקדמית לספרות חז"ל.¹⁷⁹ אכן, כפי שתארנו לעיל, במהלך השנים מספר גורמים חרדיים התנגדו לביאורו של שטיינזלץ לתלמוד וכן לשטיינזלץ עצמו, בין השאר עקב חלק מהניסוחים מעוררי־המחלוקת שהצגנו - מה שהשפיע על תפיסת דמותו בעיניהם.

דומה שניתן לתאר את הדברים כך: במסגרת יישום אידיאולוגיית 'הידע הפתוח' שטיינזלץ שאף לבאר ולהפיץ את התלמוד כדי שיהיה נגיש לכל. עם זאת, עקב רצונו להפיץ את הביאור גם לקהל יעד דתי־שמרני, שטיינזלץ נמנע מלכתוב בצורה חופשית לגמרי. עובדת היותו של הציבור החרדי אחד מקהלי היעד של הפצת המהדורה, היא זו שתרמה דווקא למגבלות שרתם שטיינזלץ על עצמו באופן כתיבתו של הפירוש, וממילא בכך נמנע יישומו של 'הידע הפתוח' באופן מלא.

177 במדור 'אישים', שם.

178 עמ' 24.

179 לדוגמאות, ראו מצד אחד ראיונות באופן הרבני המקובל: קראוס, תזמורת; אדלשטיין, התלמוד. מצד שני, ראו ראיון באופן חופשי הרבה יותר, הן מצד התכנים והן מצד הסגנון: גולדברג, הבית היהודי.

נספח - טבלה משווה

ביאור שטיינזלץ	'בית הבחירה'	פירוש רש"י	נושא הקטע
<p>ראשיתה של מסכת ברכות - ראשונה לכל המסכתות שבששת הסדרים - היא בענין קריאת שמע, שיש בה קבלת עול מלכות שמים וקבלת עול מצוות, והריהי משמשת איפוא כיסוד ושורש לכל הנשנה בעקבותיה.</p>	<p>המשנה הראשונה ממנו תכוין לבאר זמן ק"ש של ערבית מהיכן הוא מתחיל ועד היכן הוא מגיע</p> <p>ואמר על זה מאימתי קורין את שמע בערבית וכו'</p> <p>פי' כבר ידעת שמצות עשה לקרוא את שמע פעמים שנא' שמע ישראל ודברת בם וכו' בשכבך ובקומך וכו' נמצא זמן שתי קריאות אלו אחת בזמן שכיבה ואחת בזמן קימה</p> <p>ומתוך שאין זה זמן ברור הוצרך התנא להשמיענו ביאור עליו שאילו אמר בבקר ובערב היה דבר ידוע בתחילת הלילה היא צאת הכוכבים ותחלת היום הוא עלות עמוד השחר וכמו שנא' במקרא ואנחנו עושים במלאכה וכו' מעלות השחר ועד צאת</p>		<p>פתיחה והקדמה לנדון במשנה</p>

	<p>הכוכבים וכתוב שם והיה הלילה למשמר והיום למלאכה אבל עכשיו שתלה הענין בשכיבה וקימה ואין זה זמן ברור הוצרך לברר זמנים אלו מה הם</p>		
	<p>והתחיל ענין זה בשל ערבית מתוך שהוא מוקדם במקרא שנא' בו תחלה בשכבך ואחר כך בקומך</p>		<p>הצגה מוקדמת של הגדון בגמרא</p>
<p>ופותחים בדיני זמן קריאת שמע:</p>	<p>ומתוך כך ביארו משנה זו</p>		<p>מילות קישור</p>
<p>מאימתי (ממתי, מאיזו שעה) מתחיל הזמן בו קורין (קוראים) את קריאת שמע בערבין (בערבים)? משעה שהכהנים הטמאים (כגון מצורע או זב) שנטהרו נכנסים לאכול בתרומתן.</p>	<p>שהתחלת זמן ק"ש של ערבית הוא משעה שהכהנים שנטמאו וטבלו נכנסים לאכול בתרומתן</p>	<p>מאימתי קורין את שמע בערבין משעה שהכהנים נכנסים לאכול בתרומתן - כהנים שנטמאו וטבלו והעריב שמשן והגיע עיתם לאכול בתרומה</p>	<p>ביאור הזמן המוקדם ביותר לקריאת שמע של ערבית</p>
	<p>וזהו הערב השמש כמו שאמרו טבל ועלה אוכל במעשר העריב שמשו אוכל בתרומה אע"פ שאם הוא מאותם הטעונים קרבן לטומאתם הוא מחוסר כפרה עדיין</p>		<p>ביאור נוסף לזמן זה, על פי דברי הגמרא</p>

	<p>ופי' בגמ' בהערב השמש הזה שהוא צאת הכוכבים כמו שיתבאר במקומו ופירושו הערב השמש הגמור שכלה אורו מכל וכל ונראו הכוכבים</p>		
	<p>ופירושה בתלמוד המערב שנראו מהם ג' בקרוב מקום ר"ל שלא בפזור גדול אבל קודם לכן אינו זמן שכיבה לשום אדם</p> <p>ובהתחלת זמן זה לא נחלק בו שום אדם במשנה זו אלא הכל מודים שאין קורין כלל קודם צאת הכוכבים</p>		הצגת מקבילה מן הירושלמי
ועד מתי הוא זמן קריאת שמע של ערבית?	אבל בהמשכת זמן זה כלומר עד איזה זמן שבליילה הוא רשאי לקרותה ולקיים בה מצות קריאה בעונתה נחלקו תנאים אלו		מילות קישור
עד סוף האשמורה הראשונה של הלילה.	והוא שרבי אליעזר סובר עד סוף האשמורת הראשונה ומכאן ואילך אינו קורא	עד סוף האשמורה הראשונה	הצגת דעת רבי אליעזר
שכך מובנה של המלה "ובשכבך" הנאמרת במצות קריאת שמע	מפני שהוא מפרש בשכבך תחלת שכיבה מלשון לא ישכב עד	שליש הלילה כדמפרש בגמרא	ביאור זמן זה על פי הגמרא

<p>של ערבית (דברים ו, ז) - כאשר נפנה האדם לשכב על מיטתו על מנת לישון, זמן הקריאה הריהו איפוא פרק הזמן בו אנשים מכינים את עצמם לשנת הלילה, והוא בחלקו הראשון של הלילה, אלו דברי רבי אליעזר.</p>	<p>יאכל טרף טרם ישכבו ותחילת שכיבה הוא מיציאת הכוכבים עד סוף האשמורה הראשונה שהוא שלישי הלילה זה בכה וזה בכה</p>		
		<p>ומשם ואילך עבר זמן דלא מקרי תו זמן שכיבה ולא קרינן ביה בשכבך ומקמי הכי נמי לאו זמן שכיבה לפיכך הקורא קודם לכן לא יצא ידי חובתו</p>	<p>טעמו של רבי אליעזר</p>
		<p>אם כן, למה קורין אותה בבית הכנסת כדי לעמוד בתפילה מתוך דברי תורה והכי תניא בברייתא בברכות ירושלמי ולפיכך חובה עלינו לקרותה משתחשך ובקריאת פרשה ראשונה שאדם קורא על מיטתו יצא</p>	<p>עיון צדדי בנוהג מקובל למעשה</p>
<p>ואילו רבן גמליאל אומר כי מותר לקרות קריאת שמע של ערבית עד שיעלה עמוד השחר</p>	<p>ור"ג סובר במלת בשכבך שביאורה כל זמן שאדם שוכב מלשון ושמואל שוכב בשכבך</p>	<p>עד שיעלה עמוד השחר</p>	<p>דעת רבן גמליאל</p>

	תשמור עליך והרי אדם שוכב עד עמוד השחר שעד עלייתו הוא לילה אבל מכאן ואילך אין כאן מצוה בעונתה		
טעמו של רבן גמליאל	שכל הלילה קרוי זמן שכיבה	שכן מובנה של המלה "ובשכבך" - כל זמן שבני אדם שוכבים בלילה על מיטתם, והרי זה איפוא כל הלילה כולו.	
דעת חכמים	וחכמים ג"כ ס"ל כר"ג	וחכמים אומרים: זמן קריאת שמע של ערבית הוא עד חצות הלילה.	
טעמם של חכמים	אם כן למה אמרו חכמים עד חצות - בקריאת שמע ובאכילת קדשים כדי להרחיק אדם מן העבירה - ואסרום באכילה קודם זמנן כדי שלא יבא לאוכלן לאחר עמוד השחר ויתחייב כרת וכן בקריאת שמע לזרוז את האדם שלא יאמר יש לי עוד שהות ובתוך כך יעלה עמוד השחר ועבר לו הזמן	אלא שלכתחילה הם מצריכים לקרות עד חצות כדי להרחיק אדם מן העבירה שאם תתירהו לימשך עד עמוד השחר שמא ימשך עד לאחר עמוד השחר ונמצא מפסיד קריאת עונה	אם כן, למה אמרו חכמים שזמנם "עד חצות" - כדי להרחיק את האדם מן העבירה, שאם יתירו מתחילה לעשות את המצוה עד עלות השחר, עלול אדם להתרשל ולדחותה, עד אשר יעבור זמנה של המצוה.
עיון בדעת חכמים	והקטר חלבים דקתני הכא לא אמרו בו חכמים עד חצות כלל	אבל בלשון קימה לא היה להם לחלוק בכיוצא בזה שלא מצינן לעולם לשון קימה	

	<p>ולא נקט להו הכא אלא להודיע שכל דבר הנוהג בלילה כשר כל הלילה</p> <p>והכי נמי תנן בפרק שני דמגילה כל הלילה כשר לקצירת העומר ולהקטר חלבים ואברים</p>	<p>נאמר על המשך עמידה אלא על זמן שאדם קם אם ממתנו אם משיבתו ואין זמן קריאתה מתאחר אלא עד המאוחר שבזמני הקימה ולא כל היום לקריאת עונה אבל בלילה נחלקו</p>	
	מילות קישור	ונשוב לבאר המשנה	
<p>המעשה בבני רבן גמליאל</p>	<p>מעשה ובאו בניו של ר"ג וכו'</p>	<p>ומסופר שכן אף נהג רבן גמליאל כהוראתו, שכך היה מעשה ובאו (שבו לביתם) בניו של רבן גמליאל בשעה מאוחרת בלילה מבית המשתה (מקום בו נערכה סעודת נישואין), ואמרו לו: עדיין לא קרינו (קראנו) את קריאת שמע של ערבית בשל טרדתנו בשמחת חתן וכלה, ופסק להם אביהם: אם לא עלה עדיין עמוד השחר חייבין אתם לקרות.</p>	
<p>עיון צדדי במעשה זה</p>	<p>ויש שואלים לשון מותרים מצד שהן מדקדקים שאם עלה עמוד השחר אסורים והיאך אפשר לומר כן והרי עד הנץ החמה</p>		

	<p>זמנה היא לכל מי שנאנס וכמו שנתבאר כגון אלו שאונס שינה שנרדמו מתוך המשתה עכבם והיו ראויים לקרותה בברכות אלו שלא מתורת קריאת חובה שהרי אמרו שהקורא לאחר מכן קוראה אף בברכותיה אע"פ שאינו יוצא ממנה ידי קריאת חובה</p> <p>ואע"פ שמכל מקום בק"ש של שחרית נאמרה וראוי לומר שדוקא נאמר כן בשל שחרית שאע"פ שעבר זמנה ר"ל זמן קימה מכל מקום לא הגיע עדיין זמן שכיבה</p> <p>אבל זו שעבר זמן שכיבה והגיע זמן קימה שמא אף איסור היה שם מיהא לאחר הנץ החמה</p> <p>תדע שיש מן הגאונים שכתבוהו כן וכל שכן לדעת מי שכתב שם שלא נאמר אף בשל שחרית שלא להפסיד בברכות אלא עד שעה</p>		
--	---	--	--

	<p>רביעית שהוא זמן תפלה מפני שהוא צריך לסמוך גאלה לתפלה אבל משם ואילך הפסיד כל שכן בזו שכבר עבר זמן שכיבה וכן נראה לי כמו שכתבנו למעלה</p>		
<p>ובהיות ודעת רבן גמליאל הינה דעת יחיד כנגד דעת שאר החכמים הסבורים כי זמן קריאת שמע הוא עד חצות, הטעים את הוראתו שכן היא גם לדעת חכמים, וכי לא בהלכה זו (קריאת שמע) בלבד אמרו, אלא גם כל מה שאמרו חכמים "עד חצות", מעיקר הדין מצותן עד שיעלה עמוד השחר.</p>			<p>הקדמת טעם להבאת הדינים הנוספים שדינם מקביל לדין זמן קריאת שמע</p>
<p>ומביא רבן גמליאל כמה דוגמאות לעקרונ זה, כגון: מצות הקטר (שריפת) חלבים ואיברים של הקרבנות על המזבח, אשר בשל ריבוי הקרבנות שהוקרבו לא הספיקו במהלך היום להעלות על המזבח את כל החלבים והאיברים, ועל כן המשיכו להקטירם</p>		<p>הקטר חלבים ואברים - של קרבנות שנזרק דמן ביום חלבים - של כל קרבנות אברים - של עולה מצוותן - להעלות כל הלילה ואינן נפסלים בלינה עד שיעלה עמוד השחר והן למטה מן המזבח דכתיב ולא ילין לבקר</p>	<p>דינים נוספים בהם קיים סייג זה</p>

<p>כל הלילה, ככתוב "זאת תורת העולה, היא העולה על מוקדה על המזבח כל הלילה עד הבוקר ואש המזבח תוקד בו" (ויקרא ו, ב), וכן כל הנאכלים ליום אחד, אותם קרבנות, כמו החטאת והאשם, שמותר לאכלם רק ביום שחיסתם ובלילה שלאחריו, אף שאמרו חכמים שהם נאכלים "ליום ולילה עד חצות" מדין התורה מצותן עד שיעלה עמוד השחר, אבל לא מאוחר יותר, ככתוב "ביום קרבנו יאכל לא יניח ממנו עד בקר" (ויקרא ז, טו).</p>		<p>וכל הנאכלים ליום אחד - כגון חטאת ואשם וכבשי עצרת ומנחות ותודה מצוותן - זמן אכילתן עד שיעלה עמוד השחר - והוא מביאן להיות נותר דכתיב בתודה לא יניח ממנו עד בקר וכולם מתודה ילמדו</p>	
--	--	---	--

רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים

- אבינר, פולמוס שלמה אבינר, "הם אינם בני אדם כמונו: פולמוס לימוד התנ"ך של הרב שלמה אבינר והרב אמנון בזק", מקור ראשון (שבת), 6.7.2012.
- אבינר, ראשיתו יצחק אבינר, "ראשיתו של מפעל תלמודי גדול", מעריב, 8.12.1967.
- אדלשטיין, התלמוד יעקב אדלשטיין, "התלמוד בפירוש עברי חדש", הצפה, 19.11.65, עמ' 13.
- אורבך, בעלי התוספות אפרים אלימלך אורבך, בעלי התוספות: תולדותיהם, חיבוריהם ושיטתם, ירושלים: מוסד ביאליק, 1980.
- אליאס, תלמוד Joseph Elias, "Popularizing the Talmud: An Analytical Study of the Steinsaltz Approach to Talmud", *The Jewish Observer* 1 (1990), pp. 18-27.
- אפשטיין, תלמוד בבלי יעקב נחום אפשטיין, תלמוד בבלי עם תרגום עברי ופרוש חדש חלופי גרסאות ומראי מקומות, ירושלים: דביר ומסדה, 1952.
- ארליך, הדרן עלך צור ארליך, "הדרן עלך: הרב שהגיע לקו הגמרא", מקור ראשון (דיוקן), 18.5.2010.
- בראון, מנהיגותו בנימין בראון, "מנהיגותו של הרב שך והשאיפה למונופולזציה של דעת תורה", לקראת דמוקרטיזציה במנהיגות החרדית? דוקטרינת דעת תורה במפנה המאות העשרים והעשרים ואחת, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2011.
- בר טוב זיגדון ושרצר, לי ברטוב נעמה זיגדון ועדי שרצר, "ריאיון עם הרב עדין אבן ישראל (שטיינזלץ)", ישראלים: כתב עת לביכורי מחקר בלימודי ישראל 8, 2017, עמ' 3-25.
- בר לבב, מחשבות אבריאל בר לבב, "מחשבות על נגישות של טקסטים וספרים בעקבות תלמוד שטיינזלץ", אקדמות כו (תשע"א), עמ' 115-105.
- ברנר, מחקר איתמר ברנר, מחקר הרמנויטי של ההיבט הפרשני בתלמוד הבבלי, עבודת דוקטור, רמת גן: אוניברסיטת ברא"ל, 2010.

- בשבים-זינגר, ינטל
 יצחק בשבים זינגר, ינטל בחור הישיבה, תל אביב: עם עובד,
 1990.
- גורביץ' וערב, אנציקלופדיה
 דוד גורביץ' ודן ערב, אנציקלופדיה של הרעיונות: תרבות
 מחשבה תקשורת, תל אביב: בבל, 2012, עמ' 1012-1015.
- גינת, על מה שורפים
 גונן גינת, "על מה שורפים את שטיינזלץ?", מעריב, 21.8.1989,
 עמ' 2.
- גרוסמן, אמונות ודעות
 אברהם גרוסמן, אמונות ודעות בעולמו של רש"י, אלון שבות:
 תבונות, תשס"ח, עמ' 7.
- גרוסמן, רש"י
 אברהם גרוסמן, רש"י, ירושלים: מרכז זלמן שז"ר, תשס"ו.
- הלבני, מקורות ומסורות
 דוד הלבני, מקורות ומסורות: ביאורים בתלמוד מסנהדרין עד
 הוריות, ירושלים: מאגנס, 2012.
- הלקין, סניגוריה
 אברהם שלמה הלקין, "סניגוריה על משנה תורה", תרביץ כה
 (תשט"ו), עמ' 413-428.
- וולפא, בין אור לחושך
 שלום דובער הלוי וולפא, בין אור לחושך: מדינת ישראל -
 אתחלתא דגאולה או חושך כפול ומכופל? מורה לנבוכים
 במאורעות התקופה על פי משנתו של הרבי מליובאוויטש,
 קרית גת: לא ידוע, 2005.
- זבולוני, רוגז
 נח זבולוני, "רוגז בקרב מארגני הטקס: עדין שטיינזלץ ייעדר
 מחלוקת פרס ישראל", דבר, 20.4.88.
- זבולוני, ספרי הרב
 נח זבולוני, "שלושת ספרי הרב שטיינזלץ טעונים גניזה כדברי
 מינות וכפירה", דבר, 4.8.1989, עמ' 3.
- זוין, מן הספרות
 שלמה יוסף זוין, "מן הספרות התלמודית", הצפה, 12.1.1940,
 עמ' 8.
- טברסקי, מבוא למשנה
 יצחק אשר טברסקי, מבוא למשנה תורה לרמב"ם, ירושלים:
 מאגנס, 1991.
- לאו, ברוריה
 בנימין לאו, "ברוריה: תנא ואשה", חכמים ג, תל אביב: ידיעות
 ספרים, 2008, עמ' 204-215.
- כהנא, גיטין
 מנחם יצחק כהנא, מפני תיקון העולם: תלמוד בבלי מסכת
 גיטין פרק רביעי, ירושלים: מאגנס, תש"פ.

- ליכטנשטיין, אחרונים
משה ליכטנשטיין, "ואת אחרונים אני הוא: תקופת האחרונים - מגמות וכיוונים", נטועים טז (תש"ע), עמ' 131-174.
- ללא שם, מסכת ברכות
ללא שם המחבר, "מסכת ברכות לתלמוד בבלי המנוקד", הצפה, 5.7.1956.
- לנגנטל, עם הספר
נחום לנגנטל (יו"ר הוועדה המייעצת), 'עם הספר', תל אביב: ידיעות אחרונות, 2008.
- מאוזן, בית נאמן
מאיר מאוזן, "לא לתלמוד גמרא עם פיסוק וניקוד והסברים", בית נאמן, 9.6.2006, עמ' 5 וכן בהערה 35.
- מדן, כניסה
יעקב מדן, "כניסה מודרנית לבית המדרש האמוראי", מקור ראשון (שבת), 3.1.21.
- מורן, הידור
ברוך מורן, "הידור שאין תוכו כברו", הצפה, 15.9.1967, עמ' 4-5.
- מלטר, תענית
צבי מלטר, מסכת תענית מן תלמוד בבלי: הוצאה מדויקת על פי עשרים וארבעה כתבי-יד ועל פי נוסחאות הראשונים והוצאות עתיקות, עם מראה מקומות והערות המכילות חלופי נוסחאות והרבה באורים ופרושים, ניו יורק: האקדמיה האמריקנית למדעי היהדות, 1930.
- ניזנר, שטיינזלץ
Jacob Neusner, *How Adin Steinsaltz Misrepresents the Talmud: Four False Propositions from his 'Reference Guide'*, Atlanta: Scholars Press, 1998.
- פונקנשטיין, ושטיינזלץ, הסוציולוגיה
עמוס פונקנשטיין ועדין אבן ישראל (שטיינזלץ), הסוציולוגיה של הבערות, תל אביב: האוניברסיטה המשודרת, 1987.
- פורסטנברג, התלמוד
אריאל פורסטנברג (עורך ומראיין), "התלמוד: האם ללמדנים בלבד?", זהויות 5 (2014), עמ' 26-30.
- פוקס, לימוד בשטיינזלץ
עוזיאל פוקס, "לימוד ב'שטיינזלץ': בעצם, למה לא?", בשדה חמ"ד 4 (תשנ"ז): גדלה מתוך:
https://www.daat.ac.il/daat/kitveyet/sde_chem/fux.htm.

- פחימה, תיזה
אליהו פחימה, עיון בביאור הרב עדין אבן ישראל (שטיינזלץ) על מסכת ברכות בתלמוד הבבלי, עבודת תיזה בהנחיית פרופ' מיכל בר-אשר סיגל, באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 2021.
- פלדמן, שטיינזלץ
Aharon Feldman, "Learning Gemara in English: The Steinsaltz Talmud Translation", *Tradition* 25 (1991), pp. 48-64.
- פרידמן, כיצד
שמה פרידמן, "כיצד מדקדקין? עיון בשינויי הגרסות של התלמוד הבבלי לרגל הופעת י"ג כרכים של 'דקדוקי סופרים השלם'", תרביץ סח (תשנ"ט), עמ' 129-162.
- פרנקל, דרכו של רש"י
יונה פרנקל, דרכו של רש"י בפירושו לתלמוד הבבלי, ירושלים: מאגנס, 1975, עמ' 41.
- קארה, תלמוד בבלי
יחיאל קארה, "תלמוד בבלי מנוקד על פי מסורת הקריאה של יהודי צנעא", פעמים 10 (תשמ"א), עמ' 134-138.
- קפלן, חקר ועיון
צבי קפלן, "חקר ועיון - התלמוד בעברית", הצפה, 30.6.1967.
- קראוס, קפיצת הדרך
נפתלי קראוס, "הרב עדין שטיינזלץ: קפיצת הדרך מקארל מארקס לתלמוד", מעריב, 12.6.1986, עמ' 17.
- קראוס, תזמורת
נפתלי קראוס, "תזמורת של איש אחד", מעריב, 3.1.1975, עמ' 33.
- רבינוביץ', מאמר
נתן נטע רבינוביץ', מאמר על הדפסת התלמוד: תולדות הדפסת התלמוד. הובא לבית הדפוס עם תיקונים השלמות ומפתחות על ידי אברהם מאיר הברמן, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשי"ב, עמ' רנ"ט-רס"ז.
- רוזן-צבי, לחלן
ישי רוזן-צבי, "לחלן את התלמוד", תעודה כ"ד (תשע"ב), עמ' ע"ג-פ"ו.
- רט, פורץ המחסומים
אבי רט, "פורץ המחסומים", Ynet, 11.11.10.
- שוטנשטיין, ביאור לבבלי ברכות
מסכת ברכות בתלמוד הבבלי במהדורת שוטנשטיין, ניו יורק: ארטסקרול, 1990.
- שטיינזלץ, אישים בתלמוד
עדין אבן ישראל (שטיינזלץ), אישים בתלמוד, תל אביב: משרד הביטחון, 1989.

- שטיינזלץ, ביאור לבבלי ברכות
 עדין אבן ישראל (שטיינזלץ), תלמוד בבלי מסכת ברכות: מנוקד ומבואר ומתורגם על ידי הרב עדין אבן ישראל (שטיינזלץ), ירושלים: המכון לפרוסומים תלמודיים, 1967.
- שטיינזלץ, דמויות מן המקרא
 עדין אבן ישראל (שטיינזלץ), דמויות מן המקרא, תל אביב: מודן והאוניברסיטה המשודרת, 1980.
- שטיינזלץ, התלמוד בהוצאה חדשה
 עדין אבן ישראל (שטיינזלץ), "התלמוד בהוצאה חדשה - כיצד?", מעריב, 3.1.1975.
- שטיינזלץ, התלמוד לכל
 עדין אבן ישראל (שטיינזלץ), התלמוד לכל, תל אביב: ידיעות ספרים, 2003.
- שטיינזלץ, נשים במקרא
 עדין אבן ישראל (שטיינזלץ), נשים במקרא, תל אביב: משרד הביטחון, 1983.
- שטיינזלץ ומזומן, נתיב לתלמוד
 עדין שטיינזלץ ויניב מזומן, נתיב לתלמוד: סוגיות בתוך התלמוד המבואר, תל אביב: ידיעות ספרים, 2018.
- שלג, מי היה
 יאיר שלג, "מי היה הרב עדין אבן ישראל שטיינזלץ?", מקור ראשון (מוסף שבת), 16.8.2020.
- שניאורסון, אגרות קודש
 מנחם מנדל שניאורסון, אגרות קודש, ניו יורק: קה"ת, 1987 ואילך.
- שפירו, ליברמן
 Marc B. Shapiro, *Shaul Lieberman and the Orthodox*, University of Scranton, Scranton 2006
- תא שמע, הספרות הפרשנית
 ישראל משה תא שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד באירופה ובצפון אפריקה: קורות אישים ושיטות, ב, ירושלים: מאגנס, תשס"ד.
- תוספתא
 משה שמואל צוקרמנדל, תוספתא על פי כתבי יד ערפורט ווויען: עם מראה מקום וחלופי גרסאות ומפתחות וציור כתב יד ערפורט, פאזעוואלק: ספרי ואהרמן, 1887.

מקורות מקוונים (אורכבו לאחרונה: 9.12.24)

- אבינר, למידה שלמה אבינר, "למידה מספריו של הרב שטיינזלץ"
<https://did.li/qLz5q>
- מכון שטיינזלץ, אודות הרב <https://did.li/OsoCN>
- בראון, סקירה Jeremy Brown, "A Preliminary Review of The
*New Koren Talmud Bavli: A Goldilocks edition by
 Jeremy Brown*", 7.2012
<https://seforimblog.com/2012/07/?print=pdf-search>
- גולדברג, הבית היהודי שלומי גולדברג, "הבית היהודי - עם הרב עדין שטיינזלץ",
 יוטיוב, 8.1.2011
<https://www.youtube.com/watch?v=VA9AB0dYPP8>
- המאירי, בית הבחירה מנחם המאירי, בית הבחירה על מסכת ברכות ע"פ כת"י
 פארמה 3551, כתיב
<https://did.li/yMFNf>
- מכון שטיינזלץ, [https://www.steinsaltz-
 center.org.il/home/doc.aspx?mCatID=68678](https://www.steinsaltz-center.org.il/home/doc.aspx?mCatID=68678)
 הסוגיה האהובה
- ון ליר, מחשבות מכון 'ון ליר', "מחשבות על ידע ובערות: בעקבות לכתו של
 הרב עדין אבן ישראל שטיינזלץ", 3.9.2020
<https://did.li/aA8ql>
- פפנהיים, מדוע סירבו שמואל חיים פפנהיים, "מדוע סירבו העדה לחתום נגד הרב
 שטיינזלץ?", כיכר השבת,
<https://www.kikar.co.il/371147.html>
- פרידמן, תלמוד האיגוד <https://www.talmudha-igud.org.il/>
- קורשן, תלמוד Ilana Kurshan, "Studying Talmud as a Woman is
 Often Lonely, but it Does Not Need to Be",
 Forward (website), 10.5.2018
<https://did.li/V5iTY>
- שמידע, דעת הרבי שולמית שמידע, "דעת הרבי על לימוד תורה לנשים", חב"ד -
 אור אין סוף, 11.5.2015
https://abc770.org/article_node_5278/